

B U L L E T I N

K N O B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

JAARGANG 120, 2021, NUMMER 3

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)

Dr. Merlijn Hurx (Universiteit Utrecht)

Dr. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)

Dr. ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Drs. Judith Fraune

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35

info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), Prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Dr. ir. Frank van der Hoeven (penningmeester), Drs. Patrick van der Klooster (lid), Agnes Kooijman MA (studentlid), Mauro Smit MA (secretaris), Maaïke Waaldijk MA (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

ARTIKELEN

1 MICHEL VAN DAM

‘Noordwijk aan Zee bestaat niet meer’.
Het veranderende dorpsgezicht en lokale ontwerpende aannemers in de periode 1887-1920

20 ERICA SMEETS-KLOKGIETERS

De eerste architectenechtparen van Nederland: vrouwen op eigen kracht?

39 HILDE VAN DE POL

De stadsmuren van Amersfoort. Ontwikkeling en herontwikkeling door de tijd

BOEKBESPREKINGEN

59 Hettie Peterse, Elsbeth Rooker, Rob Camps en Karel Emmens (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*
(boekbespreking Jeroen Westerman)

62 Jelle De Rock, *The Image of the City in Early Netherlandish Painting (1400-1550)*
(boekbespreking Boudewijn Bakker)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: De Bergerhof (1941-1942) van het echtpaar Pot-Keegstra. De eerste strokenbouw in Alkmaar (Het Nieuwe Instituut)

Achterzijde: Het woonhuis dat Herman Liefferink in 1905 voor zichzelf en zijn moeder ontwierp in Noordwijk aan Zee (Genootschap Oud Noordwijk)

© 2021 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

NOORDWIJK AAN ZEE BESTAAT NIET MEER

HET VERANDERENDE DORPSGEZICHT EN
LOKALE ONTWERPENDE AANNEMERS
IN DE PERIODE 1887-1920

MICHEL VAN DAM

INLEIDING

'Noordwijk aan Zee bestaat niet meer'. Deze sombere titel gaf de Leidse tekenaar Jan Elias Kikkert (1843-1925) aan de tekening die hij tegen het einde van de negentiende eeuw maakte van enkele huisjes nabij het strand. Kikkert had het Zuid-Hollandse vissersdorp al eerder bezocht en zag hoe het schilderachtige karakter aan het veranderen was (afb. 1). Dat was het gevolg van de ontwikkeling van het oude zeedorp tot een bad-

plaats, die toen nog met name werd bezocht door de Duitse aristocratie. Als geboortjaar van de badplaats wordt 1866 aangehouden, het jaar waarin hotelhouder Willem van Konijnenburg (1840-1904) enkele badkoetsen kocht (afb. 2).¹ Tot 1881 veranderde er nog weinig. In dat jaar bespraken drie particuliere Amsterdamse projectontwikkelaars, verenigd in de Maatschappij Noordwijk tot Exploitatie van de duingronden, hun ontwikkelingsplan voor de duinen ten zuiden van de dorpskern. Het plan behelsde een kurhaus 'Huis ter Duin' en een villapark in de duinen. Het kurhaus opende in 1883, maar ging een jaar later al failliet. Het ontbreken van een welvarende stad in de nabijheid en van een goede verbinding met het achterland was hiervan

▲ 1. De tekening die Jan Elias Kikkert aan het einde van de negentiende eeuw maakte. Linksonder (niet zichtbaar op de uitsnede) noteerde hij: 'Noordwijk A.Z. bestaat niet meer' (Erfgoed Leiden en Omstreken)

de oorzaak. J.M. Galjaard stelt in *Pootje baden. De vaderlandse geschiedenis van het badleven* (1968) dat 'een badplaats niet alleen [...] aan zee [moet] liggen, maar vooral aan een spoor-, tram-, of bootverbinding'.² Als voorbeeld noemt hij Scheveningen, dat een goede, reeds bestaande wegverbinding had en later ook een tramverbinding met Den Haag. In België werd de badplaatsontwikkeling van de vissersdorpen langs de kust in belangrijke mate bepaald door de aanleg van de Koninklijke Baan: de trambaan en steenweg evenwijdig aan de kust.³ Noordwijk werd in 1885 aangesloten op de stoomtramverbinding die in 1881 tussen Leiden en Katwijk was aangelegd. Twee jaar later kwam de badplaatsontwikkeling van Noordwijk dan echt op gang. In 1887 werden kurhaus Huis ter Duin en het villapark aangekocht door de ambitieuze Duitse ondernemer Heinrich Tappenbeck (1834-1904).⁴ Diens adressenboekje, gevuld met Duitse aristocraten, én de aanleg van de stoomtrambaan maakten dat Noordwijk aan Zee zich vanaf 1887 kon ontwikkelen tot mondaine badplaats.

Zoals de meeste plaatsen met een toeristische bestemming volgde Noordwijk in grote lijnen het evolutionaire model dat geograaf R.W. Butler in 1980 opstelde.⁵ Historicus Koen Marijt baseerde zich bij zijn onderzoek naar de badplaatsontwikkeling van Noordwijk (2011) voor een belangrijk deel op dit model.⁶ Volgens Butler doorloopt iedere toeristenbestemming zeven fasen. Elk hiervan brengt belangrijke veranderingen met zich mee. De eerste fase betreft die van verkenning. De plaats is nog onbekend en wordt slechts door een enkeling bezocht. Voorzieningen ontbreken

2. Het Calisplein rond 1890 met links Badhotel Konijnenburg, bestaande uit vier zeventiende-eeuwse huizen en een overbouwde steeg, aan het Calisplein. Opname rond 1890 (Genootschap Oud Noordwijk)

vrijwel geheel en bezoekers vinden onderdak bij lokale bewoners. In de tweede fase, waarin de lokale bewoners betrokken raken, is sprake van een continue stroom vermogende bezoekers. Sommige inwoners zien kans er financieel op vooruit te gaan door het verlenen van diensten en, in het geval van aannemers, door het ontwerpen, bouwen en soms exploiteren van badplaatsgebouwen (afb. 3). Ook wordt de lokale overheid gevraagd om infrastructurele wijzingen door te voeren. Groei en expansie kenmerken de derde fase. De plaats raakt in alle maatschappelijke lagen bekend, wat leidt tot groeiende bezoekersaantallen, meer omzet en infrastructurele wijzingen. Na deze eerste drie stadia volgen fasen van consolidatie, stagnatie, opleving en verval.⁷ In Noordwijk was dit vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw het geval.

In de periode waarover dit artikel handelt, 1887-1920, bevond Noordwijk aan Zee zich in de derde fase en maakte het een periode van expansie door. De pioniersfase was voorbij en het toerisme had de visserij als belangrijkste inkomstenbron verdrongen.⁸ Aan de grote aanpassingen was een einde gekomen.⁹ Het karakter van de plaats was sterk aan het veranderen door de bouw van villa's, pensions en hotels en aanpassingen in de dorpskern. Daarbij vervulde de lokale ontwerpende aannemerij een belangrijke rol. Die groep staat centraal in dit artikel, dat een synthese vormt van onderzoek naar de ontwikkeling van Noordwijk tot badplaats en de invloed van de lokale bouwwereld hierop.¹⁰

DE LOKALE AANNEMERIJ

Het fenomeen badplaats heeft al decennialang de aandacht. Vaak is een jubileum de reden van het verschijnen van een boek over de geschiedenis van een badplaats. Over Noordwijk waren dat publicaties in 1991 en 2016, respectievelijk naar aanleiding van het 125-jarig en het 150-jarig bestaan. Verder zijn er meer diepgravende publicaties over badplaatsontwikkeling in een breder en vaak internationaal perspectief. Voor Nederland zijn *Met zicht op zee* (1985) en *Koninginnen aan de Noordzee* (2013) belangrijke overzichtswerken over de badcultuur.¹¹ Ook Galjaards boek over de geschiedenis van het badleven geeft een fraai beeld.¹² De artikelen van architect Christiaan Bernard Posthumus Meyjes (1858-1922) over villabouw zijn bepalend voor het besef van de ontwikkeling van dit gebouwtype. *Villaparken in Nederland* uit 1986 gaat vooral over villapark Duin en Daal in Bloemendaal.¹³ Een aanzienlijk deel van de studie *Grand Hotels van de Benelux* (1991) behandelt de prestigieuze hotels die in de kuststreek werden gebouwd.¹⁴ Het overzichtswerk *Balnea. Architectuurgeschiede des Bades* uit 2006 gaat over de badcultuur en architectuur aan de Duitse Noord- en Oostzee.¹⁵ In deze publicaties ligt de nadruk op gebouwen die door (bekende) architecten werden

3. De Oude Zeeweg gezien in de richting van Noordwijk-Binnen. Alle panden op de foto zijn door lokale bouwers ontworpen. De panden uiterst links op de foto, het tweede pand op de achtergrond en Pension Verloop (rechts) werden ontworpen door de lokale architect Herman Loefflerink. De overige gebouwen zijn naar ontwerp van Leonard Lang. Pension Verloop werd in de zomermaanden gerund door aannemer Jacob Verloop (Genootschap Oud Noordwijk)

ontworpen. Bij jubileumboeken is dit niet verwonderlijk. Het vervult een lokale bewoner met enige trots om te lezen over vooraanstaande architecten die werkzaam waren in het dorp. Evengoed stemmen de boeken, doorgaans vormgegeven als bladerboek met veel historische foto's, vaak ook treurig. Veel van deze gebouwen zijn verdwenen door de *Küstenräumung* tijdens de Duitse bezetting, zoals beschreven in *Verdreven voor de Atlantikwall* (2016), en door de stagnatie van het toerisme – Butlers vijfde fase.¹⁶ Deze teruggang leidde tot verval en daarmee vaak tot sloop en nieuwbouw.¹⁷

Deze uitgebreide inleiding is noodzakelijk om te komen tot de kern van dit deel van het artikel: de lokale ontwerpende aannemers. Binnen de architectuurgeschiedenis is de lokale aannemerij vooral synthetiserend beschreven.¹⁸ Monografieën over lokale bouwbedrijven zijn doorgaans opgezet als jubileum- of herdenkingsboek. Soms is een lokale architect onderwerp van een scriptie, zoals in de studie van Geert Oldemenger over de Zutphense architect A.B. Langenberg (2006).¹⁹ Interessant is de korte biografie die Dave Wendt in zijn boek over de studietekeningen van bouwambachtsman Hendricus Tauber (2009) opnam.²⁰ Diepgaande studies over de lokale bouwwereld, of een

lokale aannemer in een bepaalde plaats en de rol binnen de lokale architectonische ontwikkeling zijn er, voor zover bekend, niet. Ook in de biografie van Tauber wordt hier niet op ingegaan.

Een reden hiervoor kan zijn dat veel lokale bouwbedrijven klein en soms maar een beperkte tijd actief waren. Er was niet altijd een opvolger en bij de beëindiging van het bedrijf werd het archief, voor zover al aanwezig, weggegooid.²¹ Ook lijkt de cultuurhistorische waarde van de lokale aannemerij, mijns inziens onterecht, niet te worden onderkend. In zijn artikel *Bouwen aan de 'Koningin der Badsteden'* (2013) gaat J. Cornilly in op de lokale bouwwereld, maar hij heeft de rol van het stadsbestuur als benadering.²² Pas recentelijk, in de *Verklaring van Davos 2018*, wordt de historische inbreng van deze beroepsgroep op waarde geschat en geborgd onder de noemer *Baukultur*: die betreft alle menselijke handelingen die met ontwikkeling van de gebouwde omgeving in verband kunnen worden gebracht.²³ Daarbij gaat het niet alleen om de kwaliteiten van de lokale vaklieden, maar ook om grootschalige stadsplanning. Beide zijn van toepassing in de badplaatsontwikkeling van Noordwijk: het vakmanschap van de lokale aannemers en hun rol in de stedenbouwkundige ontwikkeling, hoe bescheiden

4. Plattegrond van Noordwijk aan Zee rond 1832, aan de vooravond van de transformatie tot badplaats. Duidelijk zichtbaar is de Voorweg (later: Hoofdstraat) die in de richting van het strand (links) loopt. Ten noorden van de vertakking ligt het oude dorp. Het blokje centraal in de vertakking werd gebouwd op de locatie van de middeleeuwse kerk. Het plukje gebouwen ten noorden van het kleine plein tussen de duinen en de Voorweg, het Calisplein, geldt als de kraamkamer van de badplaats. In deze gebouwen werd Hotel Konijnenburg gevestigd (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

die laatste ook was. De studie naar de Noordwijkse situatie heeft enige raakvlakken met die van Frederik Vandyck en Matthijs Degraeve naar kleinschalig industrieel erfgoed in Brussel uit 2019. Ook hierin staat de lokale bouwwereld centraal, maar hun artikel richt zich op de beperkte aandacht voor bedrijfsgebouwen.²⁴

De Noordwijkse casus richt zich op het gezelschap van ontwerpende aannemers, binnen de context van de architectonische en stedenbouwkundige ontwikkeling van de badplaats. Enkele cijfers geven een beeld van de verhouding tussen het aantal gebouwen dat werd ontworpen door de lokale bouwwereld en door anderen. In de periode 1905-1920 werden 133 gebouwen ontworpen door lokale aannemers en 37 door de

drie lokale architecten. Negen panden werden gerealiseerd naar ontwerp van een aannemer van buiten Noordwijk en 83 naar ontwerp van architecten van buiten de badplaats. In de periode vóór de badplaatsontwikkeling was de lokale bouwwereld klein en kende deze geen strikte differentiatie. Metselaars voerden timmerwerk uit en timmerlieden voerden metselwerk uit. Ook was er geen duidelijke scheiding tussen huizen en sloopstimmerlui. Binnen de aannemerij was een aantal families bepalend. Zij leverden vanaf de zeventiende eeuw de rooimeesters die werkzaamheden uitvoerden voor het dorp en voor de bouw van de kerk aan de Hoofdstraat in 1647.²⁵

DE EERSTE FASE: VERKENNING (1866-1887)

Rond 1866 was de stedenbouwkundige structuur van het vissersdorp niet veel anders dan in de voorgaande eeuwen. Bepalend voor het ontstaan van deze structuur was de veertiende-eeuwse Brêlofterweg (Nieuwe Zeeweg). Die liep vanuit het landinwaarts gelegen Noordwijk-Binnen westwaarts, en vertakte zich in enkele duinpaden naar het strand. De Brêlofterweg sloot aan op de vrijwel loodrecht op het strand georiënteerde hoofdader van het zeedorp: de Voorweg (vanaf 1897 Hoofdstraat) (afb. 4). Uit historische tekeningen en vroege foto's blijkt dat de bebouwing uit één laag met een kap bestond en uitgesproken sober was (afb. 5). Tot 1881 waren de veranderingen in Noordwijk nog gering, kenmerkend voor de eerste fase in het model van Butler. In 1875 breidde Van Konijnenburg zijn hotel

aan het dorpsplein (Calisplein) uit en gaf hij het de naam Badhotel Konijnenburg.²⁶ In 1877 werd ertegenover een dependance gebouwd: Villa Cato, die eruitzag als een uit de kluiten gewassen vissershuis. De lokale aannemer Maarten Verloop (1815-1915) leverde het ontwerp. De aanduiding met 'villa' was vermoedelijk uit commerciële overwegingen, want van exclusiviteit en luxe was geen sprake. De bouw van dit traditionele, tot villa opgewaardeerde gebouw markeerde de geleidelijke overgang van het verkennende stadium naar die van betrokkenheid, de tweede fase.

Vanaf 1881 begon de badplaatsontwikkeling vorm te krijgen toen drie Amsterdamse makelaars naar Noordwijk afreisden om met de burgemeester ontwikkelingsplannen voor het zuidelijk duingebied te bespreken.²⁷ Net als bij de kustdorpen die eerder de stap

5. Een blik in de Jan Kroonsweg omstreeks 1910. Deze weg bevond zich in het oude dorp. Het dorpsbeeld wordt voor een groot deel nog bepaald door oude huizen en de zeventiende-eeuwse kerk (Genootschap Oud Noordwijk)

naar de badcultuur maakten, lag het initiatief bij particulieren. De plannen waren ambitieus, maar ook kleinschalig en daarmee onvergelijkbaar met de meer stedelijke opzet van badplaatsen langs de Britse en Franse Kanaalkust, zoals Brighton en Eastbourne of, dichterbij, Oostende en Scheveningen.²⁸

Het plan dat vanaf 1883 werd uitgevoerd omvatte een kurhaus aan zee en een villapark in het duingebied.²⁹ Voor het villapark werd landschapsarchitect Dirk Watzel (1833-1906) ingeschakeld; voor het kurhaus werd een prijsvraag uitgeschreven. Op de lijst met inzenders stond geen enkele Noordwijker. Het winnende ontwerp was van de architecten Adriaan Willem Weissman (1858-1923) en J.H.T. Löning, maar van uitvoering kwam het niet, vermoedelijk omdat het te duur was. Om kosten te besparen voerde men het ontwerp uit van Arie Reinier Freem (1853-1921), echter slechts gedeeltelijk omdat ook voor dat plan het budget te beperkt bleek te zijn. Het resultaat was een villa-achtig kurhaus: Huis ter Duin, waarmee de hoge ambities niet konden worden waargemaakt (afb. 6).³⁰

DE TWEDE EN DERDE FASE: BETROKKENHEID EN GROEI (1887-1920)

De aankoop van Huis ter Duin en het duinterrein door Tappenbeck in 1887 zwengelde de ontwikkeling van Noordwijk aan Zee aan en zorgde voor een toename van bouwactiviteiten (grafiek 1 en 2, pagina 16, 17). Bij de stedenbouwkundige ontwikkelingen in deze periode was echter geen sprake van coördinatie door het dorpsbestuur en bouwvoorschriften waren er nauwelijks. Slechts de wensen van de vermogende opdrachtgevers van buiten Noordwijk vormden beperkende voorwaarden voor de architecten, die ook van buiten het dorp afkomstig waren. Deze architecten en hun opdrachtgevers hadden geen binding met de streek en de overwegend regionale vormentaal. Zij gingen uit van de architectuur die in hun eigen omgeving gebruikelijk was, of voerden uit wat Tappenbeck voor ogen had.³¹ Voorbeelden zijn het als kasteel vormgegeven Huis ter Zee (1895, dependance van Huis ter Duin) en Seehorst, in 1903 als zomerhuis gebouwd maar met een uitstraling 'als één der machtige Rijnburchten uit

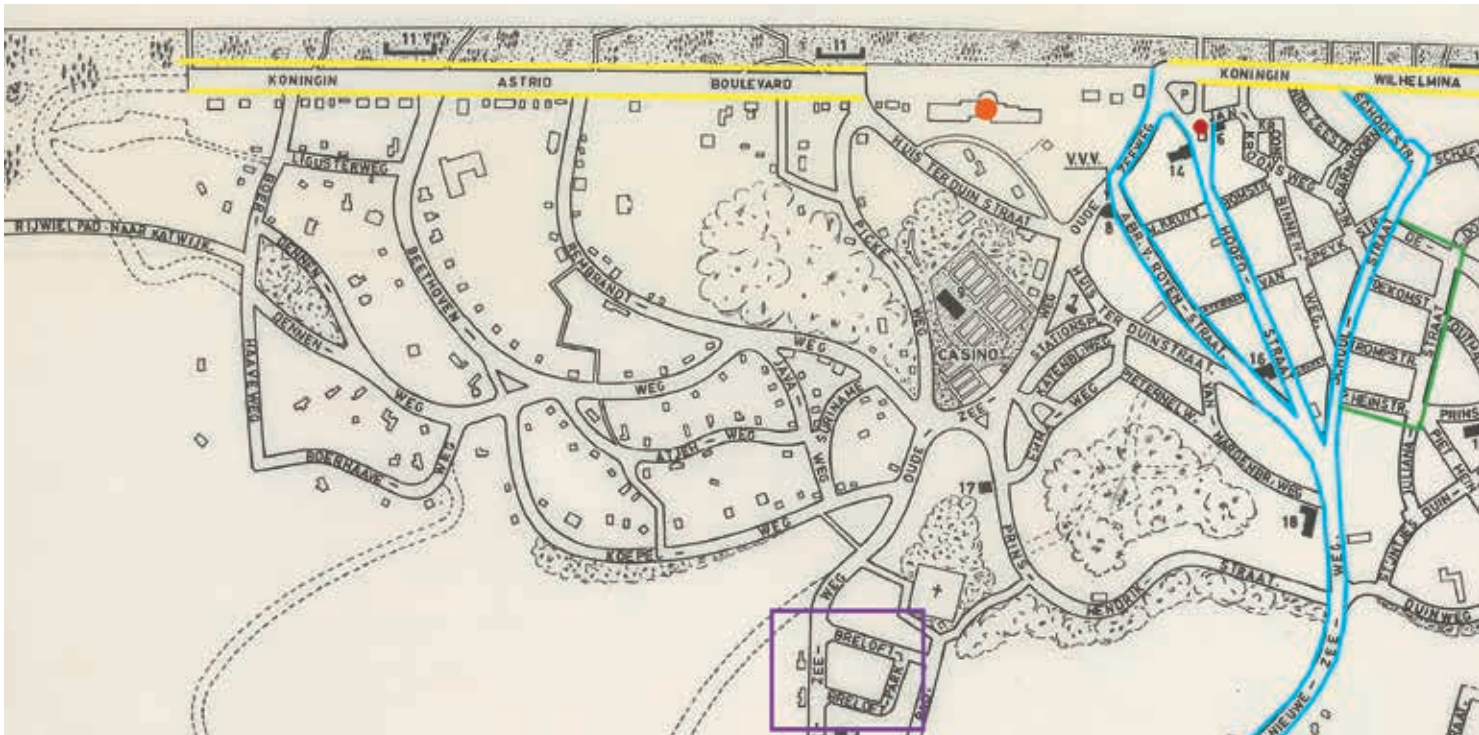
6. Van het pretentieuze plan voor het kurhaus Huis ter Duin kwam weinig terecht. De eerste fase was een villa-achtig bouwwerk. Het ontwerp werd geleverd door Arie Reinier Freem uit Arnhem. Foto ca. 1896 (Genootschap Oud Noordwijk)

7. Twee van de meest opvallende gebouwen die de badplaats Noordwijk heeft gekend. 'Rijnburcht' Seehorst (links) en het als kasteel vormgegeven Huis ter Zee (Genootschap Oud Noordwijk)

8. Een uitsnede uit de plattegrond die omstreeks 1960 werd uitgegeven. In blauw is het historische wegenpatroon weergegeven, de centrale as is de Hoofdstraat. De rode stip betreft de locatie van Zeezicht en Dorpzicht, met de oranje stip is Huis ter Duin aangegeven. De gele lijnen markeren de boulevards, groen omkaderd zijn de straten die behoren tot de eerste uitbreidingen met arbeiderswoningen. In het paarse kader bevindt zich het Brêloftpark (Erfgoed Leiden en Omstreken/bewerking auteur)

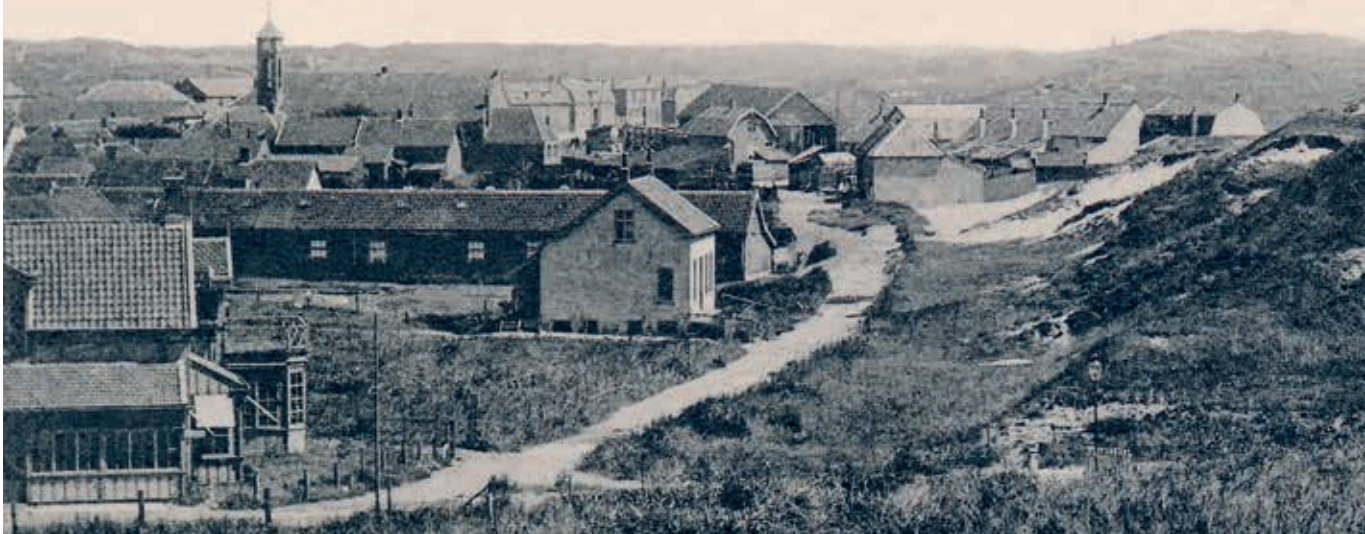
den Sagentijd' (afb. 7).³² Het feit dat dergelijke omgevingsvreemde gebouwen konden worden gerealiseerd, toont ook het gebrek aan gemeentelijke restricties.

De opkomst van de badcultuur en de algemene ontwikkelingen binnen het bouwbedrijf brachten hierin verandering, vooral in de tweede ontwikkelingsfase van Noordwijk aan Zee. De bouwactiviteiten namen toe en de vormtaal werd rijker. Rond het begin van de twintigste eeuw was de bouwwoede in het dorp aanleiding voor aannemers van elders om zich hier te vestigen.³³ Uit een analyse van de bouwaanvragen uit de

periode 1905-1932 blijkt dat de oude aannemersfamilies vooral in de kern actief bleven en de nieuwkomers hierbuiten bouwden. Aanwijzingen dat zij hierover onderling afspraken maakten ontbreken.

De belangrijkste stedenbouwkundige ontwikkeling in de derde fase was dat niet langer binnen de beschutting van de duinen werd gebouwd. Op de duintoppen en -flanken verrezen villa's en de zandpaden die evenwijdig aan de zeevering liepen transformeerden tot boulevards, hetgeen karakteristiek voor de badplaatsontwikkeling was (afb. 8). Aan deze boulevards wer-

9. De transformatie van vissersdorp tot badplaats gevat in één foto uit 1904. Links het oude zeedorp met eenvoudige lage gebouwen die door de duinen worden beschermt, rechts de gebouwen van de badplaats. Op de top van het duin, afgewend van het dorp en met zicht op zee: links villa Duna (architect Henk Jesse), rechts de in hout opgetrokken villa Vera (architect onbekend) (Genootschap Oud Noordwijk)

den de belangrijkste hotels gebouwd, die uitkeken over zee (afb. 9). De stedenbouwkundige hoofdstructuur, van oudsher bepaald door de haaks op de kustlijn georiënteerde Hoofdstraat, werd met deze boulevard uitbreid. De geografische ligging ten opzichte van de Hoofdstraat was leidend voor de benaming van de boulevards. Deze werden aangeduid met Noordboulevard en Zuidboulevard.

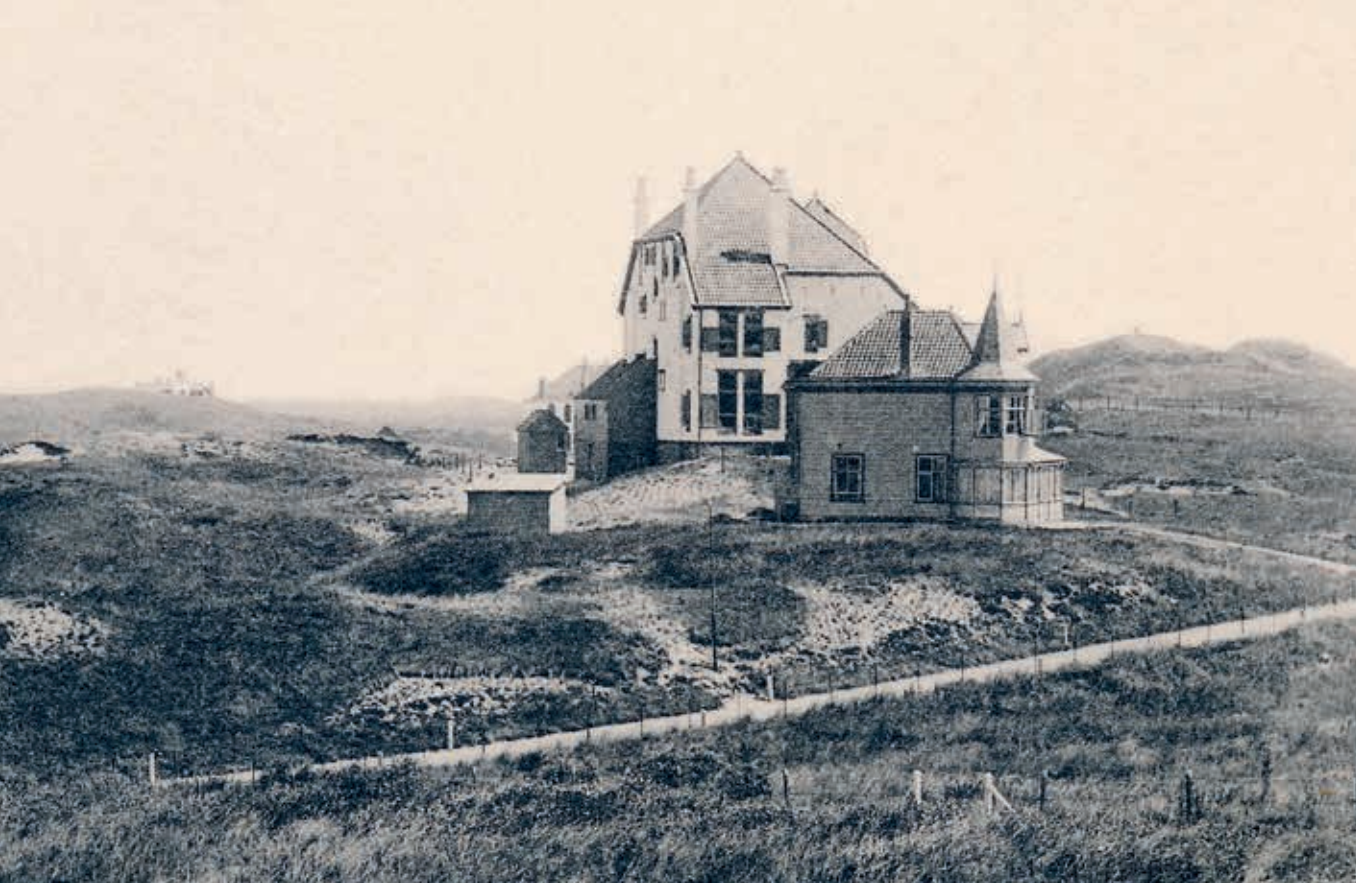
Ondanks het groeiend aantal nieuwe gebouwen waren er, zoals gezegd, nauwelijks gemeentelijke restricties. Alleen in de koopcontracten van de Mij. Noordwijk, die het villapark in de Zuidduinen ontwikkelde, werden enige eisen gesteld.³⁴ In 1905 paste de gemeente naar aanleiding van de Woningwet de gemeentelijke bouwverordening aan. Pas in 1918 werd de ontwikkeling van het nieuwe, aantrekkelijke dorpsgezicht gereguleerd, want 'vooral in onze gemeente, welker bloei samenhangt met het bezoek van vreemdelingen, kan het niet onverschillig zijn hoe er gebouwd wordt'.³⁵ Aan de bouwverordening werd een artikel toegevoegd: 'het uiterlijk van een nieuw te maken gebouw, met al wat daartoe behoort, [...] moet zoodanig zijn, dat het noch op zich zelf, noch in verband met de omgeving uit een oogpunt van welstand aanstoot kan geven'.³⁶ Vanwege het subjectieve karakter bleek dit lastig toetsbaar en de gemeentebouwkundige schakelde soms de Bond Heemschut in. De samenwerking met Heemschut verliep echter vaak stroef. Dit blijkt onder meer uit de soms wat hooghartige toon die de bond in de correspondentie aansloeg. Het lijkt mede het gevolg te zijn van de weinig coöperatieve opstelling van aannemers van wie het ontwerp was afgekeurd. Het toont de wor-

steling van lokale ontwerpende aannemers met de nieuwe werkelijkheid inzake het bouwen.

De particulieren die de eerste villa's in de Zuidduinen lieten bouwen kwamen van buiten Noordwijk. Zij schakelden gevestigde architecten in, zoals Hendrik Petrus Berlage (1856-1934), Willem Kromhout (1864-1940) en Eduard Cuypers (1859-1927).³⁷ Voor bijna al deze architecten gold dat het bij één werk in Noordwijk zou blijven. De hotels en pensions aan de zeezijde werden merendeels ontworpen door bekende architectenbureaus uit de omgeving: Smits en Fels (Den Haag), Hoek en Wouters (Den Haag), Jesse en Fontein (Leiden). Een reden hiervoor is dat de meeste hotels en pensions, in lijn met de betrokkenheid die deze ontwikkelingsfase kenmerkt, door Noordwijkse inwoners werden opgericht.

De badplaatsontwikkeling betekende niet alleen nieuwbouw voor het toerisme, maar ook voor de inwoners (afb. 10).³⁸ De woningvoorraad werd vergroot door het ontwikkelen van het gebied ten noorden van de Hoofdstraat, bestaande uit de Schoolstraat en een olifantspaadje tussen deze weg en de Hoofdstraat. Nadat hier huizen waren gebouwd, kreeg het de naam Binnenweg.

De ontwikkeling van deze kleine buurten met arbeidershuizen was eveneens een belangrijke verandering in het dorpsgezicht, omdat aan de bouwstraten soms bloksgewijs (vrijwel) uniforme huizen werden gebouwd. Ook hier speelden de lokale ontwerpende aannemers een belangrijke rol. Zoals George Krau (1882-1959), Leidenaar van origine, die diverse bouwblokken met vrij strak vormgegeven arbeidershuizen ontwierp.

10. Een luchtfoto van de badplaats kort voor de Tweede Wereldoorlog. Het beeld wordt bepaald door het oude zeedorp (links) en het villapark in de Zuidduinen (rechts). Binnen het historische stratenpatroon is het oude dorp volgebouwd, de nieuwe straten zijn links van de oude kern herkenbaar aan de uniforme bouwblokjes (Genootschap Oud Noordwijk)

11. De Hoofdstraat in oostelijke richting. In 1912 werden de bomen aangeplant om de aanblik van de straat voor de toeristen aantrekkelijker te maken. Links wordt een van de oorspronkelijke panden verbouwd tot een winkelwoning van twee lagen naar een ontwerp van de lokale aannemer Jan de Bes (Genootschap Oud Noordwijk)

12. De Hoofdstraat in of kort na 1917. Het beeld wordt bepaald door traditionele, lage vissershuisjes en recente winkelwoningen. Rechts is de opvallend grote pakhuisachtige winkelwoning zichtbaar die Wil de Vreede in 1917 ontwierp (Genootschap Oud Noordwijk)

Andere straten werden niet per blok ontwikkeld, maar door kleine aannemers als investering geleidelijk volgebouwd. Hun financiële situatie bepaalde de snelheid waarmee ze de bouwpercelen ontwikkelden. De eenduidige uitstraling van de nieuwe arbeiderswijkjes kwam in het geval van Krau door de projectmatige aanleg, die was geïnspireerd op stedelijke nieuwbouwwijken. Bij de kleine aannemers was deze het gevolg van kostenefficiëntie. Zij werkten met eenvoudige standaardontwerpen, die zij soms licht aanpasten. De uniforme uitstraling van de nieuwe straten week sterk af van het oude dorpsbeeld, dat traditioneel was en zich op een meer organische wijze had ontwikkeld.

DE HOOFDSTRAAT TIJDENS DE DRIE

ONTWIKKELINGSSTADIA

Het belang van de Voorweg (Hoofdstraat) als toeristische as werd in de eerste fase onderkend door de particulieren voor wie het toerisme de voornaamste inkomstenbron was geworden. Zij investeerden het verdiende geld in hun gebouw(en) om de dienstverlening aan de toeristen te kunnen verbeteren. Het gegeven dat de Voorweg nog onbestraat was, armoedig overkwam op de badgasten en daarmee een negatieve invloed kon hebben op de badplaatsontwikkeling, leidde tot wrevel. Hotelhouder Van Konijnenburg diende in 1877 tevergeefs een verzoek in bij de raad.³⁹ Het gemeentebestuur was in deze fase nog vrij passief, wat ook het geval was in vrijwel alle andere Nederlandse zeedorpen die zich ontwikkelden tot badplaats. In België was dit anders, daar werd in ruime mate staatsgeld gebruikt voor infrastructurele wijzigingen.⁴⁰ Pas in 1880 werd de Voorweg bestraat.⁴¹ Vanaf die periode toonde de gemeente interesse in de badplaatsontwikkeling, maar de betrokkenheid van particulieren met de daaruit voortvloeiende daadkracht bleef leidend. De aanplant van bomenrijen langs de Hoofdstraat in 1912 is hiervan een fraai voorbeeld (afb. 11). Het initiatief kwam van gemeenteraadslid Van Beelen, die in Hollandse en Belgische badplaatsen 'zulke aardige lanen' had gezien.⁴² Dat Van Beelen ook hotelhouder was, is illustratief voor de verstrengeling tussen dorps- en eigenbelang.

In de loop van de tweede en derde fase veranderde het dorps karakter van de Voorweg, met vooral kleine woonhuizen, in dat van een winkelstraat met representatieve winkelpuien en reclame-uitingen. Rond 1900 stonden er circa veertig gebouwen met een woonfunctie. Uit de periode 1905-1920 zijn van negen panden verbouwingen bekend die kunnen worden gerelateerd aan een gewijzigde functie. Ook werden in deze tijdspanne tien winkelwoonhuizen van twee lagen opgetrokken. Deze ontwikkelingen kunnen zowel worden gerelateerd aan de groei van de badplaats, als aan de betrokkenheid van de ondernemende inwoners. Op een enkel pand na werden alle bouwwerkzaamheden

door lokale aannemers ontworpen. De nieuwbouw was traditioneel, met eigentijdse stijlinvloeden uit de neorenaissance en de Jugendstil. De aandacht voor de vormgeving zorgde voor weinig contrast met de bestaande bebouwing, hoewel er opmerkelijke uitzonderingen waren. Zo besloot drogist Gerard Duyster in 1911 het wigvormige perceel op de oostelijke punt van de Hoofdstraat te bebouwen.⁴³ Hij schakelde de Leidse architect Henk Jesse (1860-1943) in, die een opvallend winkelpand ontwierp, dat nog steeds de blikvanger van de oostelijke Hoofdstraatkop is. Ook de expressionistische winkelwoning die in 1917 werd opgetrokken door aannemer Wil de Vreede (1878-1954) is vermeldenswaardig. Het grondvlak was vrij klein, maar De Vreede zag kans een kolossaal ogend pakhuisachtig gebouw van drie lagen onder een plat dak te realiseren (afb. 12). De twee genoemde panden contrasteerden sterk met zowel de historische als de nieuwe bebouwing.

Op stedenbouwkundig gebied is de ontwikkeling van de westelijke Hoofdstraatkop noemenswaardig als exponent van de fasen van betrokkenheid en groei. Hier stonden aan het Calisplein en op diepe erven in de Hoofdstraat twee kleine zeventiende-eeuwse vissershuisen met witgepleisterde tuitgevels.⁴⁴ In 1898 maakte het rechter huis plaats voor een woonhuis/pension van twee lagen met een kap aan het Calisplein (Zeezicht), met in het verlengde een winkelwoning van eveneens twee lagen en een kap aan de Hoofdstraat (Dorpzicht) (afb. 13 en 14).⁴⁵ Het sobere aanzicht van het Calisplein kreeg hiermee een *boost*, doordat de gevel van Zeezicht was opgetrokken in rode baksteen met details in gele baksteen en voorzien van een balkon op geprofileerde consoles: elementen die in Noordwijk aan Zee tot dan toe niet waren toegepast. Wie het ontwerp leverde is niet bekend. Het sober vormgegeven Dorpzicht werd naar ontwerp van Jacob Verloop (1852-1939) in 1910 aan de rechterzijde uitgebreid door het bebouwen van het aangrenzende erf.⁴⁶ Het pand vormt sindsdien de beëindiging van de zichtas in de Hoofdstraat. Latere ontwikkelingen in de vroege twintigste eeuw zorgden voor een modern bouwblok, dat als een eiland van vooruitgang lag in een omgeving waar de tijd nog stil leek te staan.⁴⁷

AANNEMERS EN BOUWKUNDIGEN

In de periode 1905-1920 waren 32 aannemers actief die eigen ontwerpen leverden en in Noordwijk woonachtig waren (afb. 15). Zij bouwden zowel voor bouwkundigen en architecten als naar eigen ontwerp. In de eigen ontwerpen borduurden ze voort op de traditionele vormtaal, die door de invloed van de architecten eigentijdser werd. Ook lijken architectuurtijdschriften en voorbeeldboeken hierin een rol te hebben gespeeld, gelet op de ontwikkeling van indeling en detaillering. In hoeverre de Noordwijkse aannemers zich in de

13. Het in 1898 gebouwde pand Zeezicht rond 1903. De opzet van twee lagen met een kap en het frivole, rijk gedetailleerde uiterlijk was in die periode uniek voor Noordwijk aan Zee (Genootschap Oud Noordwijk)

14. Dorpszicht werd rond 1901 aan de rechterzijde uitgebreid naar een ontwerp van Jacob Verloop. De winkelwoningen van twee lagen en een kap rechts op de foto werden ontworpen door Cornelis Verloop (Genootschap Oud Noordwijk)

avonduren lieten scholen is niet bekend, mede doordat bedrijfshistorische of genealogische gegevens hierover ontbreken. De ontwikkeling in de vormgeving komt het best tot uitdrukking in de werken van de familie Verloop, de oudste en belangrijkste aannemersfamilie van Noordwijk.⁴⁸ Zij realiseerden tussen 1905 en 1920 in totaal 29 gebouwen naar eigen ontwerp. Maarten Verloop, die in 1877 een buitenformaat vissershuisje als villa presenteerde, was een van de ouderen in de familie en ontwierp zeer traditioneel en sober. In de werken van zijn jongere broers en neven is een duidelijke verlevendiging in de detaillering zichtbaar. Van deze familie is bekend dat zij putten uit voorbeeldboeken.⁴⁹ Ook bouwden zij veel voor architecten, wat van invloed zal zijn geweest op de eigen ontwerpen.⁵⁰ Na de familie Verloop zijn Wil de Vreede (1878-1954), Nicolaas van der Wiel (1858-1936) en Cornelis van Duin de aannemers die het meeste naar eigen ontwerp bouwden. De Vreede bouwde veertien panden, Van Duin en Van der Wiel beiden elf stuks.

De twee belangrijkste bouwkundigen die zich als architect profileerden, kwamen van buiten Noordwijk: Leonard Lang (1873-1944) en Herman Liefferink (1879-1941). Lang werd in het Duitse Stockheim geboren en vestigde zich in 1899 in Noordwijk in dienst van Huis ter Duin.⁵¹ Tappenbeck haalde ál zijn personeel uit Duitsland en een jonge Duitssprekende bouwkundige was een welkome aanvulling van zijn entourage.⁵²

Lang ontwierp villa's in de Zuidduinen en bijna alle uitbreidingen van het hotel.⁵³ Een van zijn eerste villa's was Klein Huis ter Duin (1903), dat qua opzet en detaillering gelijkenissen vertoonde met zijn laatste project in Duitsland, Schloss Lütetsburg in Norden.⁵⁴ Villa Marcella (1905) lijkt te zijn gebaseerd op Nederlandse voorbeelden en werd in 1906 positief besproken in *Het Huis Oud & Nieuw*: '...er is in het bijzonder naar gestreefd om met zeer bescheiden middelen, een geheel te bereiken, dat aan betere eischen kan beantwoorden, dan de zomerhuisjes, waarmede de speculatiebouwers de gezochte schoone streken van ons land zoo onmeedogenloos ontsieren'.⁵⁵ Het oeuvre van Lang is weinig consistent. Zo leunen de uitbreidingen van Huis ter Duin in 1905 en 1910 qua architectuur op Hotel Noordzee van Jesse uit 1899 en lijkt voor de uitbreiding van 1913 het Scheveningse Kurhaus model te hebben gestaan. Het belang van Lang voor het aangezicht van de badplaats ligt vooral in het grote aantal gebouwen van zijn hand. Van hem zijn 23 ontwerpen bekend uit de periode tussen 1905 en 1920.⁵⁶

Herman Liefferink kwam uit Almelo en bleef in Noordwijk nadat zijn werk als opzichter bij de bouw van de gemeentelijke gasfabriek (1902) erop zat.⁵⁷ Hij ontwierp in 1903 een blok geschakelde vakantievilla's en bouwde verder aan een bescheiden oeuvre van speels aandoende, beeldbepalende gebouwen. Zijn belangrijkste werken in de reeks van vijftien ontwerpen

15. De belangrijkste spelers in de bouwwereld van Noordwijk aan Zee rond 1900. De man met de bolhoed, rechts van de ladder naar het dak, is Leonard Lang. De bouwlieden zijn van de aannemersfamilie Verloop (Genootschap Oud Noordwijk)

16. Het woonhuis dat Herman Liefferink in 1905 voor zichzelf en zijn moeder ontwierp. Het bevat alle door Liefferink toegepaste architectonische elementen en kan worden gezien als zijn driedimensionale visitekaartje. Later werd het gedeelte waar Liefferink woonde verbouwd tot pension (Genootschap Oud Noordwijk)

in Noordwijk aan Zee waren zijn woonhuis in de Zuidduinen (1905), het visitekaartje waarin hij alle door hem gebruikte elementen toepaste, en Pension Verloop (1909) (afb. 16).⁵⁸

Een interessante uiting van betrokkenheid is het gegeven dat enkele aannemers de stap naar de toeristensector waagden.⁵⁹ Zij bouwden vakantievilla's, pensions en hotels voor eigen exploitatie en wisten op deze wijze in de zomermaanden hun inkomsten te vergroten.⁶⁰ De ontwerpen van de pensions en hotels werden veelal geleverd door bouwkundigen/architecten die in Noordwijk actief waren of woonden. Het ontwerpen van deze grote en complexe bouwwerken was van een andere orde dan de bescheidener panden die deze aannemers doorgaans oprichtten. Het kleinste pension ontwierp timmerman Wilhelmus Mooijekind (1889-1955) in 1911 voor zichzelf. Het had qua grootte en uit-

straling meer weg van een villa. Het ontwerp voor het pension dat Jacob Verloop (1852-1939) in 1909 bouwde leverde Liefferink, en het iconische pension Hollander dat twee jaar later aan de Noordboulevard verrees kon recentelijk aan Jesse worden toegeschreven.⁶¹ Het vertoonde sterke gelijkenis met het laatnegentiende-eeuwse *Résidence Bristol* in Blankenberge.⁶² Timmerman Hugo Hoek (1864-1927) liet de Leidse architect Fontein zijn hotel aan de Noordboulevard ontwerpen. Vakantievilla's voor de verhuur, als investering, ontwierpen de aannemers vaak zelf. Doorgaans bleef het bij een enkele villa. De Vreede pakte het echter groter aan en ontwierp in 1920 en 1921, de diffuse periode tussen de derde en vierde ontwikkelingsfase, een eigen villapark met dertig gebouwen tussen Noordwijk aan Zee en Noordwijk-Binnen: Brêloftpark. Uit *De Zeekant* van 8 januari 1921: 'O park, zoo nieuw ons voorgesteld,

wat heil voert uwe toekomst mede: Het grenspunt van het Bredeveld wordt hier beademd door den Vrede.⁶³

CONCLUSIE

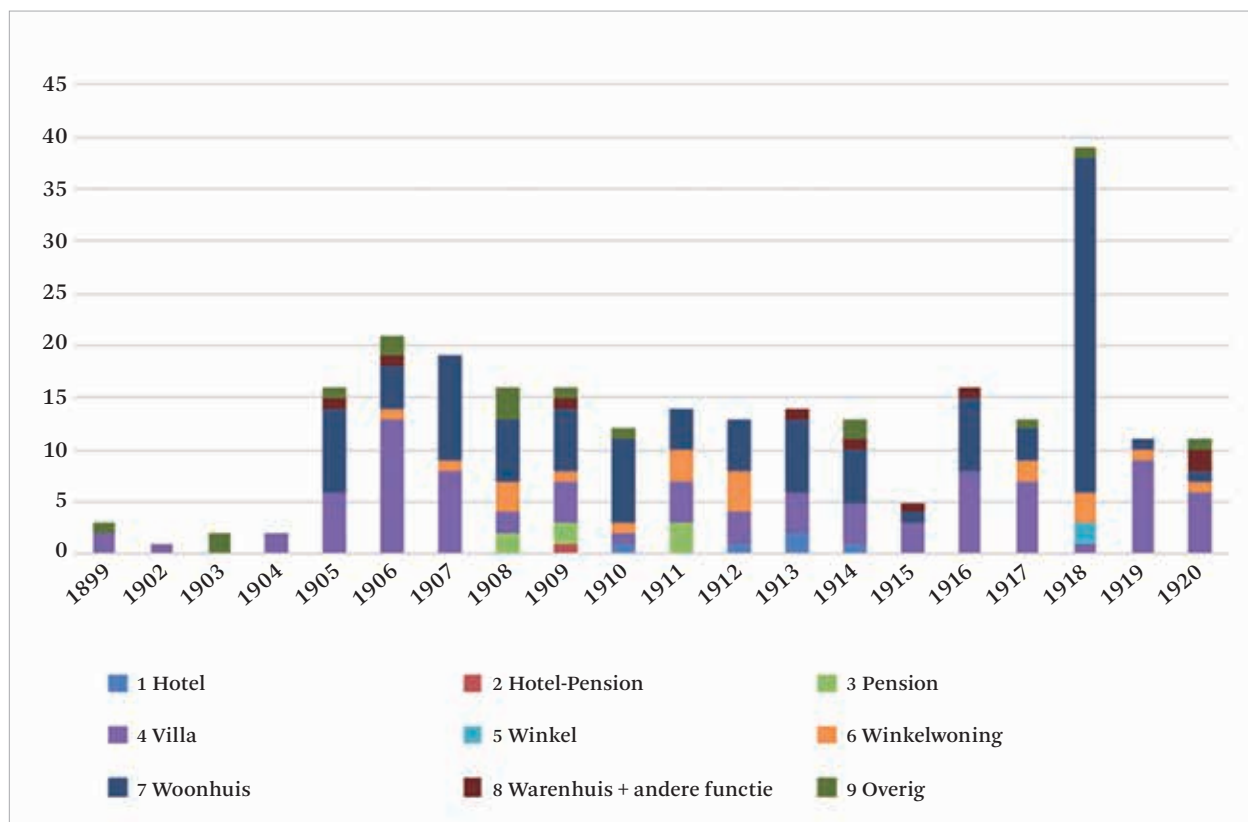
De samenhang tussen de badplaatsontwikkeling van Noordwijk en het begrip *Baukultur* is een interessant onderwerp. De lokale aannemerij werd in eerste instantie bepaald door plaatselijke families, die in een traditionele vormtaal werkten. De badplaatsontwikkeling zorgde voor een andere dynamiek, die door de lokale aannemers werd opgepikt, zowel op het gebied van architectuur als van toerisme. Concluderend kan worden gesteld dat de lokale inwoners en ondernemers vasthielden aan de contacten binnen de lokale bouwwereld, en dat de particulieren van buiten het dorp architecten/bouwkundigen inschakelden die eveneens van buiten afkomstig waren.

De rol van de lokale ontwerpende aannemers voor het aanzicht van het dorp is altijd onderbelicht gebleven, doordat de nadruk lag op de gevestigde architecten die in het dorp bouwden. De bijdrage van de laatsten aan de architectuurhistorie van het dorp is echter gering, omdat het vaak bleef bij een enkel project. Ook met hun uitstapjes naar het toerisme hadden de lokale aannemers invloed op het dorpsgezicht. Om

hun ambities vorm te geven waren zij genoodzaakt bouwkundigen of architecten in de arm te nemen. Zonder deze ambities zouden voor Noordwijk belangrijke hotels als Hoek, Verloop en Hollander er niet zijn geweest.

Wie nu in Noordwijk aan Zee rondloopt ziet nog maar weinig gebouwen die uit de eerste drie belangrijke ontwikkelingsfasen dateren. Waar Noordwijk tijdens de bezetting grootschalige afbraak bespaard bleef, is de oude badplaats vanaf de vroege jaren zestig vrijwel geheel gesloopt. Momenteel is er vooral sprake van erosie. Elk jaar verdwijnt wel een aantal badplaatsgebouwen die dateren van vóór 1945. Op de gemeentelijke monumentenlijst zijn de vooroorlogse aan de badplaats Noordwijk aan Zee gerelateerde gebouwen qua aantal redelijk vertegenwoordigd: 13 op een totaal van 24. Het betreft elf villa's, een hotel en een winkelwoning. Twee villa's zijn ontworpen door Leonard Lang. De lokale ontwerpende aannemerij is met twee stuks karig vertegenwoordigd. Van George Krau en Jacobus Valentgoed prijkt één villa op de lijst. Het illustreert dat de historische waarde van de *Baukultur* van die periode niet wordt erkend.

Grafiek 1 NIEUWBOUW

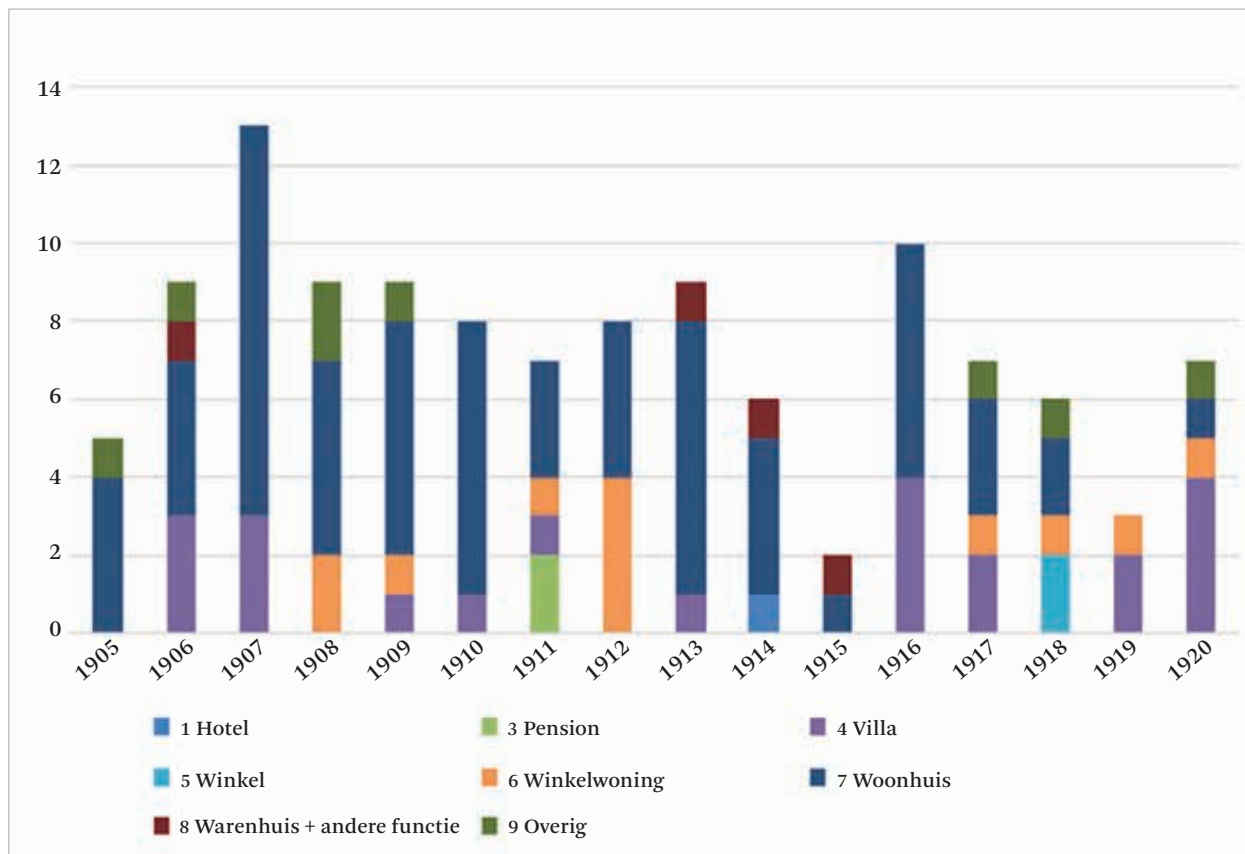

NOTEN

- 1 Strandvonder Jan Kemp (1770-1849) adverteerde in 1819 dat hij een badkoets had aangeschaft om badgasten een zeebad te kunnen bieden en een deel van zijn huis had hij voor kamerverhuur geschikt gemaakt. In de jaren na 1819 wordt niets meer van Kemps badavonturen vernomen. *Leydsche Courant*, 28 mei 1819, 2. Hij bewoonde het pand Hoofdstraat 111.
- 2 J.M. Galjaard, *Pootje baden. De vaderlandse geschiedenis van het badleven*, Utrecht 1968, 50.
- 3 B. de Pater en T. Sintobin (red.), *Koninkinnen aan de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900*, Hilversum 2013, 191.
- 4 Tappenbeck was eerder in Wijk aan Zee actief, maar zag zijn ambities voor die badplaats stranden.
- 5 R.W. Butler, 'The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution. Implications for Management of Resources', *The Canadian Geographer* 24 (1980) 1, 5-12.
- 6 K. Marijt, 'De schoonst gelegen badplaats der Hollandse Noordzeekust'. *Van vissersdorp tot badplaats. Noordwijk aan Zee 1813-1929*, masterscriptie Universiteit Leiden, 2011.
- 7 R.W. Butler benoemt de 'exploration stage, involvement stage, development stage, consolidation stage, stagnation stage, rejuvenation stage' en 'decline stage'.
- 8 De laatste bomschuit vertrok uit Noordwijk in 1913 voor de haringvangst, de laatste logger in 1929. W. Baalbergen (red.), *Zilver in de netten. Noordwijk als vissersplaats*, Noordwijk 2005, 18.
- 9 Marijt 2011 (noot 6), 71.
- 10 Het onderzoek is voor een monografie over het dorp in de periode 1866-1945. Medeauteurs zijn K. Marijt, J. Verhoog en W. van der Haak.
- 11 J. Berndsens e.a., *Met zicht op zee. Tweehonderd jaar bouwen aan badplaatsen in Nederland, België en Duitsland*, Den Haag 1985; De Pater en Sintobin 2013 (noot 3).
- 12 Galjaard 1968 (noot 2).
- 13 J. de Haan, *Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Dal te Bloemendaal 1897-1940*, Haarlem 1986.
- 14 W. Bruls en D. van Hooff, *Grand Hotels van de Benelux*, Amsterdam 1991.
- 15 S. Grötz en U. Quecke, *Balnea. Architekturgeschiede des Bades*, Marburg 2006.
- 16 G.J. Mellink e.a., *Verdreven voor de Atlantikwall. Ontruiming en afbraak van de Nederlandse kuststreek, 1942-1945*, Zwolle 2016.
- 17 Zeker langs de Vlaamse kust is dit duidelijk zichtbaar. Daar wordt vrijwel het gehele zeefront gekenmerkt door naoorlogse hoogbouw.
- 18 Zie bijvoorbeeld H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel III*, Zutphen 1993; I. Pey, *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle 2004; P. Brouwer, *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2011.
- 19 G. Oldenmenger, *Adriaan Barent Willem Langenberg. Zutphens architect en ambtenaar*, doctoraalscriptie Radboud Universiteit, Nijmegen 2007.
- 20 D. Wendt, *Ambachtsman en architect. Tekeningen uit de metselopleiding van Hendricus Tauber*, Rotterdam 2009.
- 21 In het kader van het onderzoek voor de monografie over Noordwijk aan Zee is contact opgenomen met de firma

>>>

Grafiek 2 NIEUWBOUW LOCALE AANNEMERS

- Verloop, de belangrijkste aannemersfamilie van Noordwijk aan Zee, die al sinds het begin van de negentiende eeuw in het dorp actief was. De vraag of zij nog beschikten over een bouwarchief bleek net te laat te zijn. Het bedrijf was gestopt en ze hadden twee weken eerder 'de hele boel weggeflinkerd', waaronder de nodige bouwtekeningen (onder meer van architect Henk Jesse) en correspondentie.
- 22 J. Cornilly, 'Bouwen aan de "Koningin der Badsteden". Het aandeel van het stadsbestuur in de uitbouw van de badplaats Oostende tijdens de late negentiende eeuw', in: De Pater en Sintobin 2013 (noot 3), 161-173.
 - 23 Europese ministers van cultuur e.a., 'Verklaring van Davos 2018. Naar een kwalitatief hoogstaande *Baukultur* voor Europa'.
 - 24 F. Vanduyck en M. Degraeve, "'Baukultur' in Brussel. Kleinschalig industrieel erfgoed van bouwbedrijven als drager van de productieve stad', *Bulletin KNOB* 118 (2019) 4, 20-35.
 - 25 In het boek over de Nederlands Hervormde Kerk die in 1647 aan de Hoofdstraat werd gebouwd wordt vrij uitvoerig ingegaan op de lokale bouwwereld: M.C. van Dam, *De kerk staat naast den wegh*, Noordwijk 2020.
 - 26 J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*, Noordwijk 1928, 170.
 - 27 Kloos 1928 (noot 26), 337. De makelaars waren Zeeger Deenik, Evert Jan Heyer en Willem Langhout.
 - 28 Bernds en al. 1985 (noot 11), 30.
 - 29 Noordwijk aan Zee was een van de eerste Hollandse badplaatsen waar een landschapsarchitect een villapark ontwierp. Later zou in De Haan (België) een park worden aangelegd naar een ontwerp van Louis Van der Swaelmen en tekende H.P. Berlage een compleet nieuwe badplaats als satelliet van het Noord-Hollandse dorp Bergen.
 - 30 Kloos 1928 (noot 26), 340.
 - 31 De ontwikkeling van Huis ter Duin doet vermoeden dat Tappenbeck zich liet inspireren door bestaande hotels.
 - 32 *Leidsch Dagblad*, 26 juni 1924.
 - 33 Aannemer Adrie de Bes uit Groot-Ammers kwam in 1895 met zijn zonen naar Noordwijk. Wil de Vreede (1878-1954), uit Vrijenban, vestigde zich in 1905. George Krau was afkomstig uit Leiden en vestigde zich in 1907. Jacobus Vallentgoed vestigde zich vanuit Sassenheim in een vooralsnog onbekend jaar. Ook bouwarbeiders van buiten vonden werk in het dorp. Onder andere uit Leiden, omdat die stad in de tijd dat Noordwijk tot badplaats transformeerde economisch in zwaar weer verkeerde.
 - 34 Er werd bepaald dat nooit 'iets mag worden gebouwd [...] waardoor het vrije zicht op zee zoude kunnen worden belemmerd'.
 - 35 Erfgoed Leiden en Omstreken, archieftoegang 0900, inv.nr. 2345. Verslag vergadering 20 december 1918. Uit bestudering van de ontwikkeling van de bouwverordeningen doemt het beeld op van een gemeente die continu achter de feiten aanliep.
 - 36 Erfgoed Leiden en Omstreken, archieftoegang 0900, inv.nr. 2345. Verslag vergadering 20 december 1918. Erfgoed Leiden en Omstreken, archieftoegang 0900, inv.nr. 1542. Artikel 9.
 - 37 Van de circa 77 villa's die tussen 1905 en 1932 in de Zuidduinen werden gebouwd, zijn er 29 ontworpen door lokale partijen, 18 daarvan zijn door lokale architecten of bouwkundigen gebouwd. Leonard Lang ontwierp er twaalf.
 - 38 Het inwoneraantal van Noordwijk aan Zee en Noordwijk-Binnen groeide in die periode sterk. In 1883 bedroeg dit 3927 en in 1927 was het gestegen tot 9145.
 - 39 Wel werd het grindpad tussen Noordwijk aan Zee en Noordwijk-Binnen bestraat, wat al een aanzienlijke verbetering was van de bereikbaarheid van het zeedorp.
 - 40 De Pater en Sintobin 2013 (noot 3), 191.
 - 41 In 1897 werd de Voorweg hernoemd tot Hoofdstraat.
 - 42 *Leidsch Dagblad*, 24 oktober 1912, 6; *De Noordwijker*, 22 november 1913.
 - 43 Duyster had een winkel in Noordwijk-Binnen en was vermoedelijk de eerste die een tweede winkel stichtte in het zeedorp.
 - 44 Deze kleine huizen werden in 1647 gebouwd na de sloop van de middeleeuwse kerk die op deze locatie stond.
 - 45 Bron: Kadastrale hulpkaart, Sectie E, opgemaakt september 1898. Dienstjaar 1899. www.kadaster.nl/archiefviewer.
 - 46 Erfgoed Leiden en Omstreken, archieftoegang 0900, inv.nr. 2358+249.
 - 47 Deze latere aanpassingen werden alle ontworpen door de in Noordwijk geboren architect Theodorus Overmeer, die tijdens zijn korte leven (1899-1933) een consistente reeks opvallende gebouwen ontwierp.
 - 48 Stamvader Simon Verloop (1783-?) vestigde zich in 1810 in Noordwijk.
 - 49 M.C. van Dam, 'Tets over een boek over bouwen', *De Blauwdotter* 191, Noordwijk 2021, 41-43.
 - 50 Vriendelijke mededeling van Kees Verloop. In de bouwaanvragen werd de uitvoerende aannemer slechts sporadisch vermeld.
 - 51 Zijn eerste zomer bracht hij door als hotelbediende van Tappenbecks Huis ter Duin.
 - 52 Marijt 2011 (noot 6), 57.
 - 53 Al in 1901 had Lang een eigen bureau met personeel.
 - 54 Kadastrale hulpkaart 21 maart 1903. www.kadaster.nl/archiefviewer.
 - 55 'Toelichting bij de platen', *Het huis, oud & nieuw. Maandelijksch prentenboek gewijd aan huis-inrichting, bouw en sierkunst* 4 (1906), 249-250. Pas vanaf de jaren twintig is sprake van seriematige, speculatieve villabouw. De eerste voorbeelden zijn qua architectuur geënt op Villa Marcella en werden voor ontwikkelingsmaatschappij Primus ontworpen door Adrianus Cornelis Lengkeek Wzn. (1879-1954).
 - 56 In totaal zijn er 43 projecten van Lang bekend in Noordwijk aan Zee.
 - 57 M.C. van Dam, *De gemeentelijke gasfabriek aan de Losplaatsweg in Noordwijk-Binnen*, Noordwijk 2014, 15-25.
 - 58 Een driedimensionaal 'visitekaartje' zoals Liefferink bouwde was niet uniek. De Nijmeegse stukadoor Theo Lutters bouwde in 1899 een woonhuis naar eigen ontwerp. Het huis kenmerkte zich door een rijke verscheidenheid aan detailleringen en kan worden gezien als een driedimensionale catalogus. Pey 2004 (noot 18), 233.
 - 59 Ook in Katwijk aan Zee waren aannemers op dit vlak actief. De eerste pensionhouder van aldaar, Kees Kruyt (Pension Kruyt, 1870), was metselaar-aannemer van beroep. Zie: J.P. van Brakel, *Katwijk in tachtig. De Katwijken rond 1800 in woord en beeld*, Katwijk 1982, 25.
 - 60 Dat het toerisme langzaam maar zeker een belangrijker bron van inkomsten vormde dan de aannemerij blijkt wel uit het feit dat de correspondentie van deze aannemers werd gevoerd op briefpapier, waarbij pontificaal het hotel of pension als brieftoestel werd gevoerd.
 - 61 M.C. van Dam, 'Wie ontwierp Hollander?', *De Blauwdotter* 177 (2016), 23-25.
 - 62 Het is mogelijk dat Den Hollander het heeft gezien tijdens een van de tochten langs de Vlaamse kustplaatsen die door lokale hoteliers, pensionhouders en gemeenteraadsleden werden ondernomen.
 - 63 Kloos 1928 (noot 26), 363.

M.C. VAN DAM is bouwhistoricus BNB en werkt bij IDDS Archeologie en Bouwhistorie in Noordwijk. De bouw- en architectuurhistorie van het dorp Noordwijk, waar hij opgroeide, vormt een belangrijk, persoonlijk onderzoeksonderwerp waarover hij met regelmaat publiceert. (bouwhistorie@yahoo.co.uk)

'NOORDWIJK AAN ZEE IS NO MORE'

THE CHANGING STREETScape AND LOCAL ARCHITECT-BUILDERS IN THE PERIOD 1887-1920

MICHEL VAN DAM

From around 1866, Noordwijk aan Zee morphed from a small fishing village into a fashionable seaside resort. Although this transformation was set in train by a local hotelier, it was not fully realized until 1887, thanks to the initiatives of a developer from outside the village. The evolution from fishing village to seaside resort followed the model formulated in 1980 by the geographer R.W. Butler. This model distinguished seven stages: exploration, involvement, development, consolidation, stagnation, decline and rejuvenation. In the period 1887-1920, Noordwijk aan Zee underwent the stages of involvement and development. Some residents spotted an opportunity to make some money by providing services. The ambience of the village, originally determined by traditional fishermen's cottages and sheds, changed dramatically. Development extended beyond the existing street plan and the sandy paths lining the sea wall were transformed into boulevards. Among the dunes to the south of the village core, an enclave of villas arose; to the north of the village core, labourers' cottages.

The role played by local architect-builders in the urban and architectural development of the Noordwijk aan Zee resort has received scant attention to date. In most architectural histories of Noordwijk, and of Dutch seaside resorts in general, the focus is on established architects. But given that their contribution was usually confined to a single work, their role in the spatial development of fashionable Noordwijk was negli-

ble. It was primarily local builders who shaped the new streetscape. Working to order or on their own account, they were the most prolific builders. They drew their inspiration from the formal idiom of established architects and from the available pattern books. Various local builders ventured into tourism, as managers of summer villas, guesthouses or hotels. In that enterprise, too, they set their stamp on the appearance of the village.

The construction boom that characterized the years 1887-1920 also drew builders from outside Noordwijk to settle in the village. Up to that point the local construction world had been dominated by builders' families that had lived in the village for generations. The old families tended to confine their activities to the historical core, while most of the newcomers built outside the core.

The study of local architect-builders in Noordwijk aan Zee sits within the context of *Baukultur* as formulated in the 2018 Davos Declaration. Local government has shown little interest in the *Baukultur* of Noordwijk in the period up to 1945. Although the seaside resort escaped major damage during the Second World War, since 1960 Noordwijk aan Zee has undergone large-scale demolition and redevelopment. The current situation is one of attrition; every year, one or two buildings from the town's heyday as a popular seaside resort disappear forever.

**'Ik zal dus compromissen moeten sluiten; dit kost natuurlijk kracht,
met een gezin van 4 kinderen.'**

JANNIE KAMMER-KRET

'Hij wilde me op hetzelfde level hebben.'

KOOS POT-KEEGSTRA

1. Het echtpaar Pot-Keegstra (derde en vijfde van links) bij het slaan van de eerste paal van het bejaardentehuis aan de Cornelis Outshoornstraat, Amsterdam, 1966 (Stadsarchief Amsterdam)

**'Architectuur is een vak voor vrouwen,
want het heeft zo te maken met de
vraagstukken van het leven.
Vrouwen schrikken vaak af voor de
technische kant ervan, maar die is
helemaal niet zo moeilijk.'**

KOOS POT-KEEGSTRA

DE EERSTE ARCHITECTEN- ECHTPAREN VAN NEDERLAND: VROUWEN OP EIGEN KRACHT?

In 1917 voltooide Grada Wolffensperger (1887-1965) als eerste vrouw in Nederland haar architectenopleiding.¹ In een tijd waarin de vrouw geacht werd de rol van echtgenote en moeder te vervullen, was het volgen van zo'n opleiding, laat staan het opbouwen van een architectencarrière, geen voor de hand liggende keuze. Tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog voltooiden 21 vrouwen in Nederland hun academische opleiding tot architect. Negentien van hen studeerden af als bouwkundig ingenieur aan de toenmalige Technische Hogeschool (TH) in Delft, twee voltooiden hun opleiding aan het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderwijs (VHBO) in Amsterdam. Over de meeste vrouwen was tot nu toe weinig bekend. Margaret Staal-Kropholler (1891-1966) wordt beschouwd als de eerste vrouwelijke architect van Nederland. Zij was echter niet gediplomeerd en behoort dus niet tot deze groep. Van de 21 gediplomeerde vrouwelijke architecten trouwden er zeven met een architect. Dit artikel gaat over de vijf van hen die samen met hun echtgenoot een eigen architectenbureau in Nederland hadden.²

Met het doorlopen en afronden van de architectuurstudie lijkt het logisch te veronderstellen dat de vrouwelijke bouwkundig ingenieurs die op een architectenbureau wilden werken, daar een volwaardige functie ambiëerden, in een associatievorm met reeds zittende architecten. Dit was echter ondenkbaar gezien de toenmalige maatschappelijke opvattingen en het mannenbolwerk dat de architectenpraktijk destijds was. Trouwde een architecte daarentegen met een architect, dan deed de mogelijkheid zich voor om samen zo'n praktijk te vormen. Staal-Kropholler omschreef het als volgt: 'Voordat erkenning van de vrouwelijke bekwaamheid in de architectuur plaats kan hebben, moet er eerst gelegenheid zijn prestaties te laten zien. Hiervoor geeft het compagnonschap met een man [...] een uitstekende gelegenheid.'³

De vrouwelijke architecten in dit artikel blijken zowel typologisch als stilistisch een verrassend en interessant oeuvre te hebben voortgebracht, vooral ten tijde van de naoorlogse wederopbouw. Zo behoorde utiliteitsbouw evengoed tot hun orderportefeuille als de eerder voor de hand liggende woningbouw. In deze laatstgenoemde sector profiteerden zij van hun huishoudelijke inzichten en praktische zin door toepassing van efficiënte plattegronden, moderne inrichting en nieuwe, eenvoudig schoon te houden materialen. Met name in de particuliere woningbouw (waaronder hun eigen woning), bejaardencentra en scholen pasten zij het gedachtegoed van het Nieuwe Bouwen toe. Deze functionalistisch ingegeven, strakke en sobere architectuur had niets te maken met vrouwelijke connotaties als elegante, sierlijke en decoratieve vormgeving. De rationele nieuwe bouwstijl lag evenmin voor de hand in het licht van de genoten opleiding. Studenten van de faculteit bouwkunde van de TH kwamen be-

gin jaren dertig nog nauwelijks in contact met de moderne architectuuropvattingen en bouwmethoden die toen opgeld deden.⁴

De echtgenoten van deze vijf vrouwen werden verdienstelijke architecten. Waren deze gediplomeerde vrouwelijke architecten succesvol op eigen kracht, of dankten zij dit aan de naam en faam van hun echtgenoot? Als er sprake was van een samenwerking, hoe zag hun samenwerkingsmodel er dan uit?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden werden van Koos (Jacoba) Pot-Keegstra (1908-1997) en Lotte Stam-Beese (1903-1988), de enige twee vrouwen die in genoemde periode hun studie voltooiden aan het VHBO, archieven geraadpleegd in Het Nieuwe Instituut (HNI) in Rotterdam. Het mediagerichte echtpaar Pot-Keegstra gaf niet alleen interviews in dagbladen, zelf schreven zij ook artikelen in vakbladen.⁵ Dit laatste deed ook Stam-Beese. Over haar verschenen na haar overlijden twee monografieën.⁶ Van het eigen oeuvre van Toki Lammers-Koeleman (1911-2000), wier werk en dat van haar echtgenoot altijd onder beider naam werd gepubliceerd, kon dankzij een ooit afgenomen interview en persoonlijke rapportages over haar werkzaamheden een beeld worden gevormd.⁷ Wat betreft Jannie Kammer-Kret (1906-1984) en Jeanne van Rood-van Rijswijk (1904-1960) vormden archiefonderzoek en contacten met nabestaanden onderdeel van het onderzoek.

Dit artikel kent een thematische opbouw. Na een algemeen en contextueel beeld van de architecten-echtparen en hun gezamenlijke praktijken worden de samenwerkingsmodellen besproken, evenals de wijze waarop de vrouwelijke architecten hun eigen architectuuropvattingen vormgaven. Deze worden vervolgens verder uitgewerkt aan de hand van een selectie van hun oeuvre. Dit artikel beperkt zich tot de woningbouw; de door de meeste van deze vrouwen ook gerealiseerde utiliteitsbouw blijft buiten beschouwing.

CRISIS EN WEDEROPBOUW

De meeste architecten uit deze onderzoeksgroep zagen het begin van hun loopbaan beperkt door slechte economische omstandigheden als gevolg van de beurskrach in 1929 en onzekere tijden in aanloop naar de oorlog. Tijdens de oorlogsjaren werden echter al plannen voor de wederopbouw uitgewerkt, die de opmaat voor een voorspoedige naoorlogse architectuurpraktijk zouden blijken te zijn. Niet alleen moesten zwaargehavende steden worden herbouwd, overal in het land moest oorlogsschade worden hersteld, vervangende nieuwbouw gepleegd en woningnood geleefd. In de jaren vijftig en zestig groeiden de steden en steeg de vraag naar woningen, maar ook naar scholen, kerken, winkels, bank- en industriegebouwen.

Een jaar na haar afstuderen aan de TH in 1931 trouwde Jannie Kret met Harm Kammer (1902-1988). Het

echtpaar vestigde zich in Schiebroek, met een architectenpraktijk aan huis.⁸ Kammer was sinds zijn afstuderen in Delft in 1929 werkzaam bij architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt. Dat het echtpaar ondanks de crisisjaren in 1933 een eigen praktijk startte, was mogelijk mede ingegeven door het gebrek aan carrièremogelijkheden voor vrouwelijke architecten. Bovendien waren gehuwde vrouwen uitgesloten van een overheidsbaan. Samen met haar echtgenoot een architectenbureau starten, was voor Kammer-Krets loopbaan de enige uitkomst. Vooral in de vooroorlogse jaren werkte zij zowel aan eigen als aan gezamenlijke opdrachten met Kammer. Later vroeg het gezin steeds meer aandacht en werd zij vooral zijn adviseur.⁹

Toki Koeleman trouwde kort na haar afstuderen in 1940 in Delft met haar werkgever Hendrik Lammers (1909-1990). Deze was in 1936 afgestudeerd als bouwkundig ingenieur en voerde een eigen praktijk in Arnhem, waar Toki tijdelijk werk verrichtte. Het echtpaar won in 1944 met een gezamenlijk ontwerp een prijsvraag voor een kantine van de Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal. Deze weverij werd een substantiële opdrachtgever. Het echtpaar bleef kinderloos en Toki wijdde haar gehele werkzame leven aan haar eigen opdrachten die voornamelijk de woningbouw betroffen.

Koos Keegstra en Joop Pot (1909-1972) leerden elkaar kennen tijdens de VHBO-opleiding in Amsterdam, waar Koos in 1935 als eerste vrouw het diploma Bouwkunst behaalde.¹⁰ Na hun huwelijk in 1938 startten zij hun eigen architectenbureau. Reeds gedurende de oorlog werkten zij aan wederopbouwprojecten. Na de oorlog legde het echtpaar zich vooral toe op school- en woningbouw, de laatste variërend van particuliere woonhuizen tot uitbreidingswijken in onder andere Enschede, Diemen, Amersfoort en de Westelijke Tuinsteden van Amsterdam. Het succesvolle architectenechtpaar ging in 1967 de uitdaging aan om voor laatstgenoemde stad een penitentiaire inrichting te ontwerpen, later bekend als de Bijlmerbajes.

Na haar afstuderen in Delft in 1934 werkte Jeanne van Rijswijk (1904-1960) een halfjaar als tekenares op het Wassenaarse bureau van Albert van Rood (1885-1947), met wie zij nog datzelfde jaar trouwde.¹¹ Van Rood, zowel civiel als bouwkundig ingenieur, was een toonaangevend industriearchitect.¹² Voor de Koninklijke Nederlandsche Hoogovens en Staalfabrieken (het huidige Tata Steel) in IJmuiden ontwierp hij het complete industriële complex. Van Rijswijk was zijdelings bij de praktijk betrokken, totdat Van Rood overleed. Zij zette het bureau voort en realiseerde voor zover bekend alleen utiliteitsbouw. Van Rijswijk overleed reeds op 55-jarige leeftijd.¹³

Lotte Beese neemt binnen deze groep vrouwelijke architecten een enigszins afwijkende plaats in. Zij trouwde in 1934 met architect Mart Stam (1899-1986).

Het echtpaar startte in Amsterdam een eigen ontwerp-bureau en ging een tijdelijke samenwerking aan met collega's Willem van Tijen (1894-1974) en Hugh Maaskant (1907-1977), voor onder meer de bouw van drive-inwoningen in Amsterdam.¹⁴ Na negen jaar gingen Beese en Stam uit elkaar. Lotte Stam-Beese behaalde in 1945 haar VHBO-diploma Bouwkunst en ontwikkelde zich tot een verdienstelijk stedenbouwkundige.

SAMENWERKINGSMODELLEN

Konden deze vrouwen binnen hun gezamenlijke architectenpraktijk hun eigen loopbaan ontwikkelen? Was er sprake van een gelijkwaardige samenwerking tussen de partners? Valt er een specifieke taakverdeling te ontdekken? Het is niet verrassend dat huishoudelijke en opvoedingstaken van invloed waren op de rol van de vrouwelijke architecten binnen de architectenpraktijk. De praktijken waren meestal aan huis verbonden, waardoor vermenging van gezin, huishouden en werk voor de hand lag. Toen de – ongetrouwde! – bouwkundig ingenieur Wil Jansen (1904-1989) eens werd gevraagd of zij het architectenberoep verenigbaar achtte met een gezin, antwoordde ze: 'Ja, zeker, tenzij men ergens in vasten dienst is, kan het tekenwerk immers thuis gebeuren?'¹⁵ Hoewel het veelal niet ontbrak aan huishoudelijke hulp of kindermisjes, woog de zorg en aandacht voor het gezin soms zwaarder dan het werk. Zo schreef Jannie Kammer-Kret in reactie op een enquête naar de werkzaamheden van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in 1951 aan Staal-Kropholler: 'Helaas deed ik minder dan ooit aan architectuur! Edoch ik ben vreselijk doende mijn huishouding te vereenvoudigen en tijd vrij te maken! En toevallig kreeg ik een dezer dagen een opdracht voor een dokterswoning aan de zee! Ik zal dus compromissen moeten sluiten; dit kost natuurlijk kracht, met een gezin van 4 kinderen (resp. oud 15, 12, 5 en 2 ½ jaar).'¹⁶

GEËMANCIPEERDE ECHTGENOTEN

In het eerste jaar van hun gezamenlijke architectenbestaan deden Harm en Jannie Kammer-Kret beiden mee aan een ontwerprijstvraag voor een Groningse dorpskerk met pastorie. Dergelijke prijsvragen boden beginnende en/of werkloze architecten de gelegenheid ervaring op te doen en, in geval van een goede waardering, de kans om een geldbedrag en enige naamsbekendheid te verwerven. In aparte ruimten werkten Jannie en Harm ieder aan hun eigen prijsvraagontwerp.¹⁷ Jannie won met haar ontwerp 'Rust' de tweede prijs én een bedrag van 75 gulden, dankzij haar praktische plattegronden en sobere architectuur die volgens de jury 'toch een voornaam karakter' had.¹⁸ Het was het begin van een geëmancipeerde samenwerking.

Enkele bewaard gebleven ontwerpschetsen voor een montessorischool (1936) in Schiebroek geven een inte-

ressant beeld van de wijze van samenwerken toen er nog geen kinderen waren. De meeste tekeningen vermelden de officiële signatuur 'Ir. H. Kammer b.i. Ir. J. Kammer-Kret b.i. Architecten Schiebroek', maar de parafering varieert.¹⁹ Zo zijn er ontwerpen getekend door een onbekende tekenaar en 'gezien' door 'JKK' [Jannie Kammer-Kret]; getekend door 'JK' [Jannie Kammer?] en gezien door 'HK' [Harm Kammer]; getekend door 'HK' en gezien door 'JKK'. Vooral de laatste parafering is interessant en laat zien dat de door Harm getekende ontwerpen ook door Jannie gezien en geparafeerd werden. Dit duidt op een gelijkwaardige samenwerking. Architect Han van Loghem (1881-1940) roemde in een bespreking van het uitgevoerde ontwerp 'de samenwerking van vernuft en gevoel van het echtpaar Kammer-Kret'.²⁰

De nauwe samenwerking van het echtpaar bestond ook uit het bezoeken van bouwplaatsen en het in de avonduren, aan de gezinstafel, bespreken van ontwerpschetsen.²¹ Ondanks een inwonende kinderopas verkoos Kammer-Kret uiteindelijk de opvoeding van de kinderen boven uitvoerende werkzaamheden in de praktijk.²² Deels schreef zij deze keuze toe aan haar individualistische aard, die het haar zou beletten met anderen samen te werken. Daarbij doelde zij op de tekenaars in dienst van het bureau, waarvan het aantal na de oorlog toenam als gevolg van het groeiende aantal opdrachten. Kammer-Kret werd hoofdzakelijk adviseur van haar echtgenoot. 's Avonds aan tafel voorzag zij hem van commentaar en gaf zij aanwijzingen, bijvoorbeeld voor de plaatsing van de ramen.

Het echtpaar Van Rood-Van Rijswijk vluchtte tijdens de Tweede Wereldoorlog naar Londen, waar Van Rood de Nederlandse regering in ballingschap adviseerde op het gebied van militaire noodwoningen.²³ Jeanne werd Hoofd Afdeling Volkshuisvesting van het Departement van Binnenlandse Zaken, waar ze zich bezighield met de voorbereidingen voor de Nederlandse woningbouw na de bevrijding.²⁴ Hier werkte ze samen met haar echtgenoot, die als adviseur aan deze afdeling verbonden was. Direct na hun terugkeer naar Nederland na de bevrijding werd Jeanne, zoals ze zelf schreef, 'weer huisvrouw'.²⁵ Zij beperkte zich tot het volgen van Van Roods werk en sprong in drukke tijden bij met tekenen. Haar loopbaan ontwikkelde zich wrang genoeg pas na het overlijden van haar echtgenoot, toen zij de praktijk voortzette.

Toki Lammers-Koeleman en Koos Pot-Keegstra waren, evenals Jannie Kammer-Kret, getrouwd met gemancipeerde mannen. Toki en haar echtgenoot beschouwden elkaar als collega's en hadden samen de verantwoordelijkheid over de drukke praktijk, waar tal van tekenaars, opzichters, secretaresses en stenotypistes werkzaam waren.²⁶ Haar functie omschreef zij later als 'Directeur part. bureau 1945-1979', met als activiteit 'Ontwerpen en bouwen'.²⁷ In een interview

waarin zij op haar loopbaan terugkeek zei ze dat het werken aan de zijde van een man de uitoefening van het vak wel vereenvoudigde.²⁸ Zo veronderstelde ze dat opdrachtgevers, aannemers en uitvoerders met wie zij op de bouw de werkbesprekingen voerde haar als vrouwelijke architect accepteerden, omdat zij op de achtergrond ook nog een man aanwezig wisten.

Het echtpaar Lammers-Koeleman werkte nooit aan eenzelfde ontwerp. Opmerkelijk was daarom hun keuze om hun werk zonder uitzondering onder beider naam te publiceren. Binnen deze geëmancipeerde samenwerking was het vakgebied waarin ieder van hen zich specialiseerde minder verrassend: Hendrik hield zich bezig met utiliteitsbouw, Toki voornamelijk met woningbouw. Als reden hiervoor gaf zij dat ze zich niet tot 'die technische kant' aangetrokken voelde.²⁹ In retrospectief vatte ze haar carrière en de samenwerking met haar echtgenoot samen als 'alles wat een vrouwelijk bouwkundig ingenieur zich maar wensen kan'.³⁰

Bij Koos en Joop Pot-Keegstra was evenmin sprake van competitie. Integendeel, daar waar Koos aangaf het huishouden prettig te vinden en een combinatie met werk heel zwaar, wilde Joop haar bij het werk blijven betrekken. 'Hij had natuurlijk ook steun aan me. Hij wilde me op hetzelfde level hebben', vertelde ze in een interview.³¹ Een architectenpraktijk aan huis, in 1954 door beiden ontworpen, was voor Joop een voorwaarde: '[...] anders krijg ik mijn vrouw nooit de keuken uit'.³² Dit leidde tot een langdurige samenwerking, waarbij ze nog een stap verder gingen dan het echtpaar Lammers-Koeleman: ze ontwikkelden alles samen, zodanig dat zij zelf niet konden aangeven wie wat had gedaan (afb. 1).

Dankzij de eerdergenoemde samenwerking met Van Tijen en Maaskant had het echtpaar Stam-Beese in de crisisjaren enige substantiële projecten omhanden, waarbij Lotte zich richtte op de interieurinrichting.³³ De overige activiteiten van het echtpaar bestonden voornamelijk uit tentoonstellings- en prijsvraagontwerpen. In een interview zou Stam-Beese over de samenwerking met haar echtgenoot hebben aangegeven dat zij achter de tekentafel stond, terwijl hij de besprekingen voerde.³⁴ De conclusie van Hanneke Oosterhof in haar monografie dat Stam-Beeses werk dus vooral uitvoerend was, lijkt snel getrokken. Aan de tekentafel zou Stam-Beese net zo goed creatief scheppend werkzaam geweest kunnen zijn. In een brief aan Lotte in 1935, toen zij tijdelijk in Duitsland verbleef, schreef Mart dat hij 'een geschematiseerd arbeidsritme' met haar miste en wenste dat zij meer haar plaats naast hem aan de tekentafel zou innemen.³⁵ Bovendien wilde hij dat hun werk niet uitsluitend van hem of van haar zou zijn. Dit duidt op zijn minst op een streven naar een nauwere en meer gelijkwaardige samenwerking dan in werkelijkheid het geval was.

Zocht Stam-Beese naar een vorm van competitie om

zichzelf te ontwikkelen? De ontwerpen die zij in die tijd onder haar eigen naam uitbracht waren vooral grafische en meubelontwerpen, waarvoor zij een (onvoltooide) studie aan het Bauhaus had gevolgd. Interessanter is dat een architectuurontwerp uit 1939 voor een woongebouw voor werkende vrouwen in Amsterdam was voorzien van een afwijkende signatuur: 'Architecten Stam-Beese' in plaats van 'Stam en Beese architecten'.³⁶ Het zou, in het licht van Stams eerdere aanmerkingen op hun samenwerking, denkbaar kunnen zijn dat Lotte haar echtgenoot niet aan dit project liet meewerken. Het is heel goed mogelijk dat Stam-Beese, eigenzinnig als ze wordt gekarakteriseerd, binnen de architectenpraktijk naar dit soort wegen zocht om aan haar eigen loopbaan richting te geven.³⁷ Opvallend is dat zij na de scheiding de naam Stam-Beese aanhield, ook toen zij allang haar eigen carrière had opgebouwd.

EEN SELECTIE UIT HET REPERTOIRE

Nu we een beeld hebben van de samenwerkingsvormen van deze architectenechtparen, is het interessant om te bezien welk repertoire aan de vrouwelijke architecten valt toe te schrijven. Welke architectuuropvattingen lagen aan hun oeuvre ten grondslag? Was er binnen de architectenpraktijk met hun echtgenoot sprake van wederzijdse beïnvloeding, versterking, inspiratie?

Deze vragen worden beantwoord aan de hand van een selectie van het repertoire, gericht op de woningbouw. De woningbouwprojecten van deze architecten geven immers een goed beeld van hun architectuurprincipes en de uitwerking daarvan in kleinschalige en in grotere projecten zoals woonwijken en stedelijke ensembles. Eerst worden de eigen architectenwoningen van enkele echtparen besproken als treffend voorbeeld van hun gedachtegoed. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de toepassing door de vrouwelijke architecten van nieuwe woontypologieën, bouwmaterialen en -technieken. Het laatste deel betreft gerealiseerde woonvormen voor bepaalde bewonersgroepen.

DE ARCHITECTENWONING. DOOR UITERSTE EEN-VOUD SCHOONHEID BEREIKEN

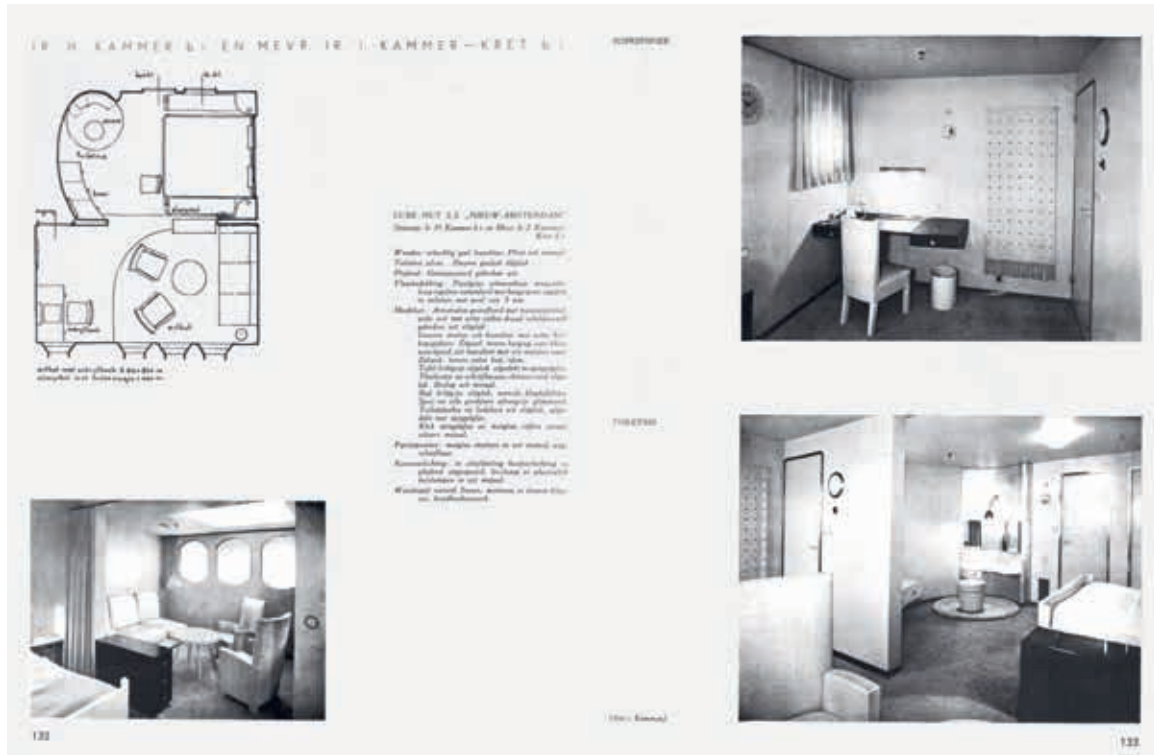
Om een beeld te vormen van de architectuuropvattingen en bouwstijl van de onderhavige vrouwelijke architecten, ligt het voor de hand om de door henzelf hun echtgenoten ontworpen eigen (praktijk)woningen te bestuderen. Hier waren zij immers vrij om hun ideeën te realiseren, zonder rekening te hoeven houden met specifieke wensen van opdrachtgevers die mogelijk niet geheel in hun gedachtegoed pasten. Bij dit onderzoek kon niet worden vastgesteld wie waar precies de hand in had. De eigen woningen kunnen dan ook niet anders worden beschouwd dan als het resultaat van een nauwe samenwerking tussen beide partners.

Het echtpaar Kammer-Kret toonde zich vanaf het begin aanhanger van het Nieuwe Bouwen. Kammer-Kret herinnerde zich haar 'heel traditionele' afstudeeropdracht om een natuurstenen raadhuis te ontwerpen.³⁸ Zij vond het jammer dat hoogleraar Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972), die de als traditionalistisch bekendstaande Delftse School vertegenwoordigde, zich een tegenstander toonde van het in zijn ogen 'on-edele' materiaal beton.³⁹ Kammer-Kret stond negatief tegenover de sfeer op de afdeling bouwkunde van de TH, het gebrek aan aandacht en openheid voor nieuwe ideeën en de kritiekloze houding van veel medestudenten.⁴⁰ Samen met Kammer sloot zij zich aan bij de vooruitstrevende architectenvereniging Opbouw, die het Nieuwe Bouwen propageerde.⁴¹ Het is evident dat deze omgeving het echtpaar inspireerde. Ook Kammer's ervaringen bij Brinkman en Van der Vlugt, waar hij ten tijde van de bouw van de Van Nellefabriek werkzaam was, moeten van invloed zijn geweest.

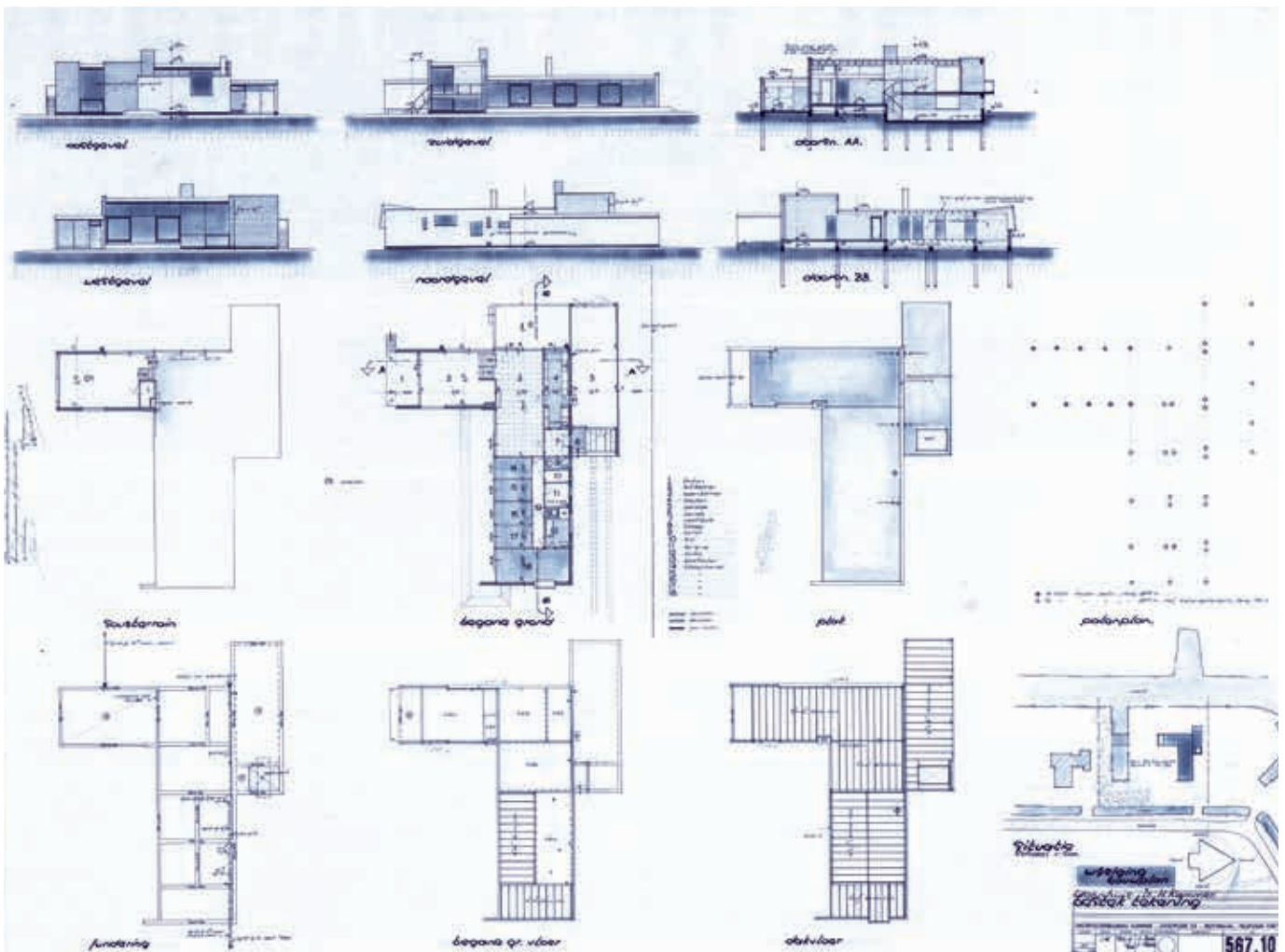
De eerste eigen woning in Schiebroek, waar de Kammer-Krets hun architectenpraktijk in 1933 startten, was ingericht in een stijl die we terugzien in het interieur voor een luxehut op het passagiersschip de *Nieuw-Amsterdam* dat het echtpaar in 1937 ontwierp. Voor de inrichting van dit schip van de Holland-Amerika Lijn waren tal van modernistische ontwerpers, kunstenaars en architecten uitgenodigd zoals Willem Gispen, J.J.P. Oud, Hendrik Wijdeveld en de compagnon-architecten Ben Merkelbach en Charles Karsten.⁴² De luxehut was voorzien van een modern, strak vormgegeven interieur met kunstleer en handgeweven stoffen, alles in wit en grijstinten, en metalen accessoires (afb. 2).⁴³ Toen er eenmaal kinderen kwamen, werden in de eigen woning de principes van een perfect afgestemd interieur losgelaten; elementen als witte vloerbedekking en buistafeltjes met glazen platen bleken niet langer praktisch te zijn.⁴⁴

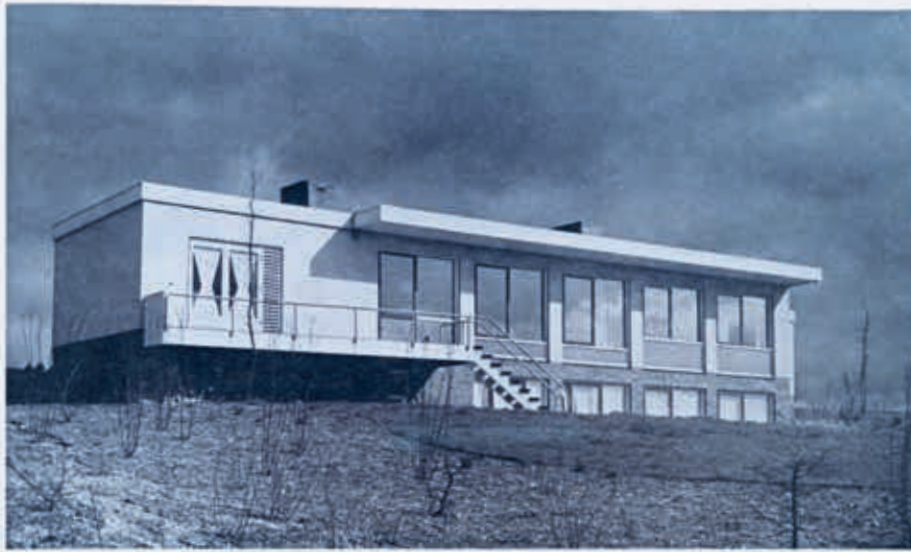
De modernistische kernbegrippen lucht, licht en ruimte kon het echtpaar in 1960 volledig toepassen op het ontwerp voor een eigen woning annex architectenpraktijk in Berkenwoude (afb. 3).⁴⁵ In een interview begin jaren tachtig gaf Kammer-Kret nog eens haar eigen architectuuropvattingen weer: een gebouw moest functioneel, degelijk en onderhoudsvriendelijk zijn. Daaraan voldeed 'de nieuwe kneuterigheid met al die puntdakjes' die ze een 'modegril' vond allerminst.⁴⁶ De strak vormgegeven splitlevelwoning van de Kammer-Krets was voorzien van grote glazen schuifpanelen, met een weids uitzicht op de polder.⁴⁷ De praktische plattegrond en de gebruikte materialen zorgden, geheel volgens Kammer-Krets opvattingen, voor een minimum aan onderhoud. Een vestibule scheidde de slaapafdeling van het woon- en werkgedeelte. Een dergelijke rationele ordening van functies had Kammer-Kret al in 1934 in de praktijk gebracht bij een vakantiehuis voor een opdrachtgever in Oostvoorne. In de

2. Door het echt paar Kammer-Kret ontworpen luxe hut (1937) op passagiersschip de *Nieuw-Amsterdam* met interieur in wit en grijs tinten (de 8 en Opbouw 1940, 132-133)

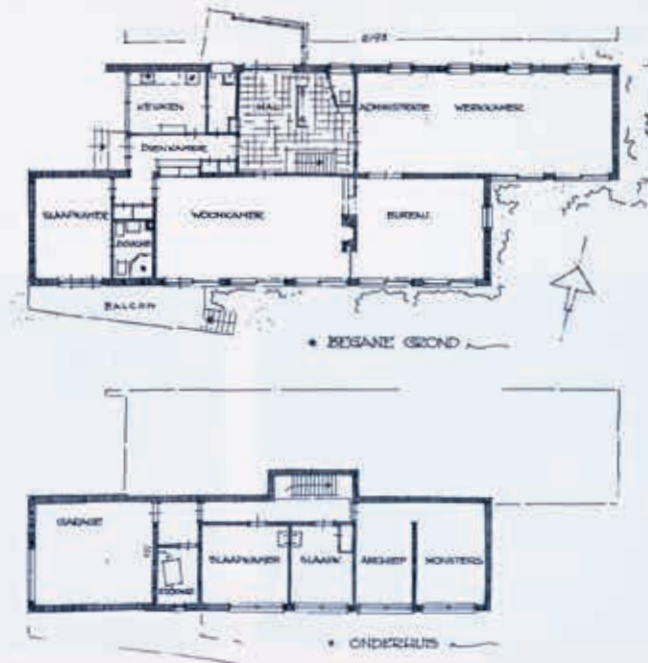

3. Bestektekening eigen woning met architectenpraktijk van het echtpaar Kammer-Kret, 1960 (Streekarchief Midden-Holland)

4. Eigen woning met architectenpraktijk (1954) van het echtpaar Lammers-Koeleman, Arnhem (Heuvelink 1955, 677)

Eigen woonhuis Manskensteeg (Manskenhuizen), arch. ir H. Lammers en ir C. Ch. Lammers-Koeleman.

677

eigen splitlevelwoning stond de grote woonkamer met hoge stookplaats in open verbinding met een zitkamer, die als een zwevende vloer hing boven het atelier, dat als een souterrain anderhalve meter diep in de grond lag. De woon- en werkfuncties waren gericht op het zuid-zuidwesten. Het echtpaar creëerde een huis 'waar alles mogelijk was', met plekken voor velerlei bezigheden. De fiets kon naast de bank worden gerepareerd, terwijl er bij de open haard geborrelde werd.⁴⁸

Het echtpaar Lammers-Koeleman woonde in een zelfontworpen bungalow met praktijkruimte (1954) in Arnhem. Het sobere, rechthoekige gebouw heeft een plat dak en grote glasramen in de gevel (afb. 4).⁴⁹ Een buitentrapp verbindt de boven een souterrain gelegen hoofdverdieping met de tuin. Ook hier vertoont

de plattegrond een functionele indeling, met op de hoofdverdieping de rond een grote hal gegroepede woon- en werkrumten. In het souterrain werden de garage, logeerkamers en archief ruimten ondergebracht.

In een interview na het behalen van haar VHBO-diploma – ruim vóór haar huwelijk met Joop Pot – propageerde Koos Keegstra al het Nieuwe Bouwen. Zij verwachtte dat met nieuwe materialen als beton en glas de schoonheid 'vanzelf weer terug zou komen'.⁵⁰ Pot deelde deze architectuurvatting.⁵¹ Zij kenden elkaar van de VHBO-opleiding in Amsterdam en ontmoetten daar gelijkgestemde medestudenten als Arthur Staal (1907-1993) en Koen Limperg (1908-1943).⁵² In de tijd dat zij er studeerden waren er docenten die het Nieuwe

5. Eigen woning met architectenpraktijk
(linkerdeel van het pand) naar ontwerp van
het echtpaar Pot-Keegstra, Amsterdam,
1955 (Stadsarchief Amsterdam)

6. Woonkamer van het echtpaar
Pot-Keegstra, jaartal foto onbekend
(Het Nieuwe Instituut/
foto Pot-Keegstra)

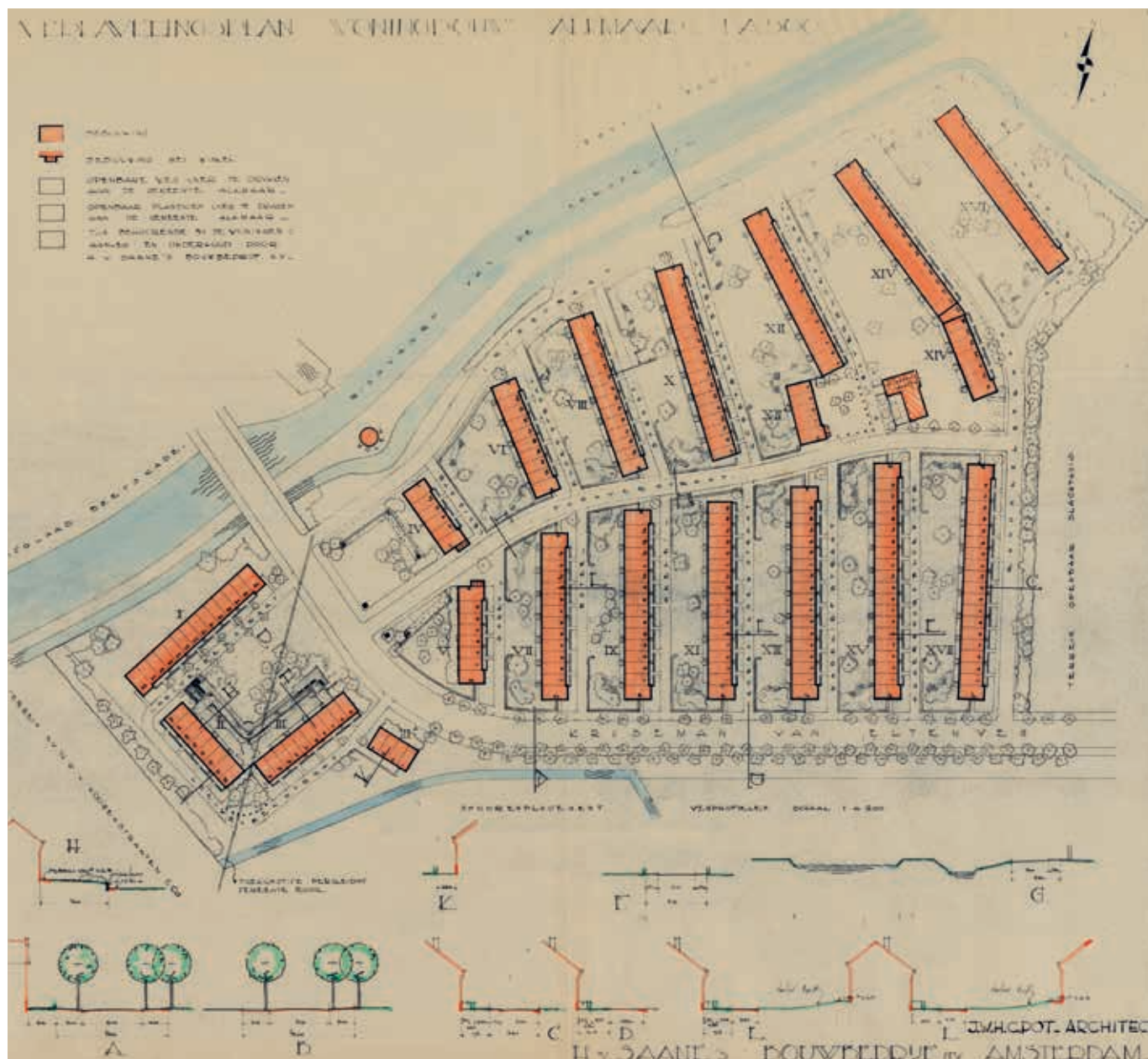

Bouwen vertegenwoordigden, zoals Leendert van der Vlugt (1894-1936) en Cornelis van Eesteren (1897-1988), en behoudende architecten als Frits Eschauzier (1889-1957), die Keegstra in haar laatste opleidingsjaar begeleidde.⁵³ Met het streven naar een evenwichtige samenstelling van het docentencorps hoopte het VHBO-bestuur de kritiek vanuit de progressieve architectuurgroeperingen De 8, Opbouw en Groep '32 dat het Nieuwe Bouwen onvoldoende vertegenwoordigd was te pareren. Te midden van dit richtingendebat had Keegstra haar koers al bepaald.

In 1954 grepen Koos en Joop Pot-Keegstra de kans om hun moderne architectuuropvattingen toe te passen op het ontwerp van hun eigen praktijkwoning op een aangekocht perceel aan de Haringvlietstraat in Amsterdam-Zuid. De tuin, grenzend aan de Boerenwe-

tering, lieten zij ontwerpen door de in Amsterdam gevestigde tuinarchitect Mien Ruys (1904-1999).⁵⁴ Het resultaat was omstreden: de reacties varieerden van 'hoogtepunt van het eigentijdse bouwen' tot 'lelijke schoenendoos'.⁵⁵ Het contrast tussen de praktijkwoning van het echtpaar en de ernaast gelegen jaren-dertigwoningen in late Amsterdamse-schoolstijl met invloeden van de Engelse landhuisarchitectuur kon niet groter zijn. De gevelgeleding van het rechthoekige gebouw onder een plat dak wordt uitsluitend gevormd door de plaatsing van diepliggende ramen (afb. 5). Als enige elementen doorbreken de aan weerszijden aangebrachte muuropeningen subtiel de symmetrie. Het architectenechtpaar wilde [...] in dit laatste open gat een zo gaaf mogelijk bouwlichaam [...] plaatsen, dat door zijn vorm karakter heeft.⁵⁶ Zij

7. De Bergerhof (1941-1942) van het echtpaar Pot-Keegstra. De eerste strokenbouw in Alkmaar (Het Nieuwe Instituut)

streefden 'het strakke en zuivere' na in plaats van 'allerlei in- en uitspringertjes en tal van tierlantijnen, die geen wezenlijke functie vervullen'.⁵⁷ De gevel van hun woning vonden zij 'af', daar kon niets aan toegevoegd of van afgenomen worden zonder het evenwicht te verstoren. Het echtpaar had zijn architectuuropvattingen in de eigen woning onversneden toegepast. Het interieur van de woning was een schoolvoorbeeld van Goed Wonen, de in 1946 opgerichte stichting die een goede wooncultuur voorstond en deze propageerde in het gelijknamige tijdschrift (afb. 6).

NIEUWE WONINGTYPEN EN BOUWMETHODEN

De wederopbouw zorgde bij de architectenpraktijken uit dit onderzoek voor een veelheid aan woningbouwopdrachten. Reeds tijdens de oorlog werkte het echtpaar Pot-Keegstra aan ontwerpen voor nieuwe woningtypen als splitlevel- en drive-inwoningen. In een splitlevelwoning werd door het toepassen van halve verdiepingshoogten meer ruimte gecreëerd. Het echtpaar realiseerde dergelijke woningen (De Bergerhof, 1941-1942) in Alkmaar in strokenbouw, een noviteit voor de stad (afb. 7).⁵⁸ De woningen waren bestemd voor vluchtelingen en évacués uit Den Helder en zouden later bewoond moeten worden door de inwoners van Alkmaar. Drive-inwoningen kenmerken zich door een ingebouwde garage met een erboven gelegen woongedeelte. Hoewel Pot-Keegstra in een later interview de indruk wekte dat de nieuwe woonvormen door haar en Pot waren bedacht, waren beide woningtypen al voor de oorlog toegepast. Een voorbeeld hiervan zijn de reeds genoemde drive-inwoningen van Stam en Beese architecten en Van Tijen (afb. 8).⁵⁹ Ook de eerdergenoemde Wil Jansen realiseerde al in 1938 dergelijke woningen in Heerlen.⁶⁰

De Pot-Keegstra's streefden ernaar 'met vrij revolutionaire plattegronden meerruimte' te creëren om aan de 'hokkerigheid' te ontkomen en zochten naar eenvoudige praktische oplossingen als een fietsenstalling, een wasdroogkelder of een overdekt balkon.⁶¹ Ook deze aan het huishouden gerelateerde elementen poneerde Pot-Keegstra als een gezamenlijk gedachtegoed van hen beiden, zoals het echtpaar dat consequent in de media deed. Frappant is dan ook haar opmerking in hetzelfde kranteninterview, ruim na het overlijden van Pot: 'Mijn man is daar nog voor geridderd, hij was toen nog geen 40'.⁶² Van enig misnoegen van haar zijde over deze eer die alleen haar echtgenoot ten deel viel valt niets te bespeuren.

Toki Lammers-Koeleman legde zich voornamelijk toe op woningbouw. Bouwde zij in het begin naar eigen zeggen nog 'traditioneel in Molière-stijl', allengs werden haar ontwerpen moderner.⁶³ De naoorlogse opdrachten van de Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal, het latere Ten Cate, dankten Toki en haar echtgenoot aan het eerder genoemde prijsvraagontwerp

8. Drive-inwoningen te Amsterdam naar ontwerp van Van Tijen, Stam en Stam-Beese (1935-1937) (*de 8 en Opbouw* 1937, 115)

voor een kantine in een 'gematigde Delftsche schoolstijl'.⁶⁴ De 'veel te moderne' inzendingen van collega's als Ben Merkelbach (1901-1961) en Jan Piet Kloos (1905-2001) werden door de opdrachtgever niet op prijs gesteld.⁶⁵ Voor de weverij, evenals voor motorenfabriek Thomassen in De Steeg, ontwierp Lammers-Koeleman diverse arbeiders- en middenstandswoningen. Al eerder waren in Nederland woningen voor fabriekspersoneel verrezen in zogenaamde tuinvijken, zoals in Tuindorp 't Lansink (1911-1917) in Hengelo in opdracht van machinefabriek Stork waarmee Thomassen in 1948 een samenwerking aanging.⁶⁶ Mogelijk liet Lammers-Koeleman zich door deze tuinvijk inspire-

ren. De percelen voor de personeelswoningen in Nijverdal waren ruim van opzet. Lammers-Koeleman plaatste de in een landelijke stijl opgetrokken twee-onder-een-kapwoningen (1949) voor het hogere personeel van de weverij schuin verspringend achter elkaar.⁶⁷ Door de haaks op de woningen geprojecteerde schuren ontstond een domino-achtige opstelling die voor privacy zorgde.

Voor de kantoormedewerkers van Thomassen realiseerde zij duplexwoningen (1948-1949).⁶⁸ Deze nieuwe woonvorm van gescheiden beneden- en bovenwoningen die de naoorlogse woningnood moest lenigen, bleek ook in De Steeg een efficiënte oplossing. De haaks op elkaar staande bouwblokken konden ruim worden opgezet langs kleine plantsoenen en zorgden

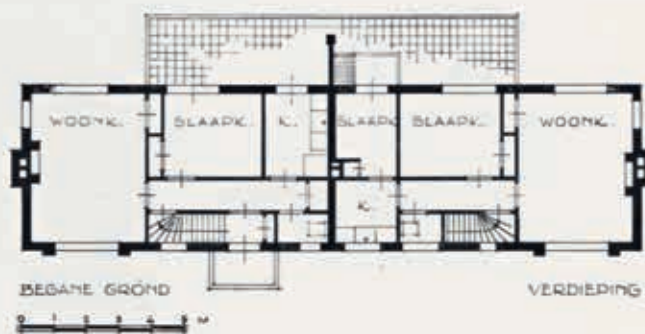
voor voldoende lucht- en lichttoetreding in de woning (afb. 9). De gunstig geprijsde huurwoningen waren vooral voor jonggehuwde ‘Thomassenaren’ een uitkomst.⁶⁹

Het echtpaar Lammers-Koeleman was nauw betrokken bij de wederopbouw van Arnhem. Hendrik was tijdelijk hoofd van het Bureau Stadsplan Arnhem en Toki kreeg, mogelijk mede daardoor, diverse woningbouwopdrachten.⁷⁰ In de wijk Marlburgen-West verzezen vierhonderd flatwoningen (1950-1951) die gebouwd waren volgens het korrelbetonsysteem.⁷¹ Door naoorlogs materiaalgebrek was korrelbeton, in dit geval bestaande uit gemalen Arnhems baksteenpuin en specie, een goed alternatief. Het systeem berustte op normalisatie van de bekisting waarin het beton werd

9. Duplexwoningen (1948-1949) in De Steeg, naar ontwerp van Lammers-Koeleman (Van den Broek, Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs 1956, 194)

Ir. H. Lammers en Ir. C. Ch. Lammers-Koeleman, Duplexwoningen, De Steeg. 1949.

10. De Oranjarahof (1941-1942) van het echtpaar Pot-Keegstra met de achtergevel gelegen aan de Geuzenkade, Amsterdam, 1953 (Stadsarchief Amsterdam)

gestort. Dit zorgde niet alleen voor isolatie van wanden en vloeren, maar ook voor een efficiënt bouwproces. Echter, het beperkte de architecten in hun ontwerp. De acht woonblokken van vier woonlagen van Lammers-Koeleman waren in hakenvorm gepositioneerd rondom binnenterreinen, bedoeld als speel- en recreatieruimten. Hierdoor konden lucht en licht ruimschoots tot de woningen toetreden.⁷²

NIEUWE BEWONERSGROEPEN

De vraag naar woningen voor specifieke en ook nieuwe typen bewonersgroepen bood Koos en Joop Pot-Keegstra al vroeg kansen om hiervoor ontwerpen te maken. Zo voerden zij tijdens de bezettingstijd hun eerste grote opdracht uit: een flatgebouw voor alleenstaande vrouwen in Amsterdam-West.⁷³ Door de nauwe samenwerking van het echtpaar valt niet vast te stellen welke onderdelen van het ontwerp aan Pot-Keegstra zijn toe te schrijven. De Oranjarahof (1941-1942), een acht bouwlagen tellende, uit gewapend beton opgetrokken galerijflat toont hun hang naar een sobere en eerlijke architectuur (afb. 10). Van het rechthoekige bouwblok zijn 'de verhoudingen [...] van dien aard, dat correcties met gewilde accenten of dergelijke niet nodig werden gezocht', zo lichtte Pot het ontwerp toe.⁷⁴ Aan het bouw-

programma heeft dan ook geen enkele toevoeging plaats gevonden om een zekere vormgeving te bereiken [...].⁷⁵

Het compacte flatgebouw is symmetrisch van opzet. De middenpartij met trappenhuis en liften deelt de aan weerszijden gelegen galerijen doormidden.⁷⁶ Hiermee werden lange, gevoelsmatig onveilige opgangen naar de woningen voorkomen. De rationalistisch ingegeven plattegrond bevatte 108 oost-west georiënteerde een- en tweekamerwoningen, evenals 28 pensionkamers voor studerende meisjes (afb. 11). Naast moderne voorzieningen als verwarming, warm water en telefoonaansluiting in de woningen was er op iedere verdieping een vuilnisafvoer. De begane grond bood tal van gemeenschappelijke voorzieningen.⁷⁷

Bij woningopdrachten stelden de Pot-Keegstra's zich altijd de vraag of ze zelf in het ontwerp wilden wonen.⁷⁸ In een kranteninterview lezen we bij uitzondering een persoonlijke inbreng van Pot-Keegstra in de verder zo dichtgetimmerde samenwerking van het echtpaar. Haar vurige wens om bejaarden een eigen douche en toilet te geven, kon in de jaren zestig niet altijd in vervulling gaan: in Bejaardencentrum Maarten Lutherhuis (1959-1967) in Amsterdam-Osdorp bijvoorbeeld beperkten de voorzieningen van de bejaar-

11. Interieur van een woning in de Oranjarahof (1941-1942) van het echtpaar Pot-Keegstra, 1956 (Stadsarchief Amsterdam/ foto Pot-Keegstra)

12. Geuzenveld, Amsterdam met midden links het door het echtpaar Pot-Keegstra ontworpen bejaardencentrum (1936-1967), 1975 (Stadsarchief Amsterdam)

13. Bejaardencentrum De Hoge Es (1961-1963) in Nijverdal, naar ontwerp van het echtpaar Lammers-Koeleman (*Bouwkundig Weekblad* 1965, 372-373)

denwoningen zich tot een eigen wc en kookplaat.⁷⁹ 'Ietwat revolutionair' vond Pot-Keegstra de situering van de eet- en recreatiezalen op de bovenste, dertiende verdieping van een door het echtpaar ontworpen bejaardencentrum in Geuzenveld (1963-1967), een nieuwe wijk in de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden (afb. 12).⁸⁰ Behalve woningen voor bejaarden ontwierpen zij ook andere vormen van gemeenschapshuisvesting, zoals voor studenten en vrouwelijke verpleegkundigen.⁸¹

Toki Lammers-Koeleman realiseerde vanaf de jaren zestig twaalf rijksgesubsidieerde bejaardentehuizen.⁸² Hierbij hanteerde ze een functionalistische indeling waarbij de met elkaar verbonden bouwblokken elk hun eigen functie hadden, zoals de woonruimten, de keuken, een ziekenafdeling en de werk- en kantoorruimten voor personeel en directie. Een van deze complexen was het Protestants Christelijk Bejaardencentrum De Hoge Es (1961-1963) aan de Bonteweg in Nijverdal (afb. 13).⁸³ De komst van dit centrum beantwoordde aan de grote vraag naar woonruimte voor de ruim een miljoen bejaarden in Nederland.⁸⁴ Het ging voor het grootste deel om nog zelfstandig of bij familie wonende ouderen, maar ook om bewoners in bestaande bejaardentehuizen die al lange tijd niet meer voldeden aan eisen op het gebied van gezondheid, veiligheid en wooncomfort. Een deel van het complex kon wor-

den geïsoleerd in geval van een besmettelijke ziekte. Lammers-Koeleman ontwierp woningen vanuit de gedachte dat bewoners zich er vooral thuis moesten voelen en zij er ook zelf zou willen wonen.⁸⁵ De functionele architectuur van De Hoge Es had als doel de bewoners hun zelfstandigheid te laten behouden. Zij konden zich vrij bewegen, bezoek ontvangen en in contact komen met andere bewoners. Hiervoor waren in de openbare ruimten zitjes voorzien.

BESLUIT

De in dit artikel behandelde vijf vrouwelijke architecten die gedurende kortere of langere tijd samen met hun echtgenoot een architectenpraktijk hielden, wisten zich binnen hun vakgebied met succes te ontplooiën. De samenwerkingsmodellen van de meeste architectenochtparen vertonen een verrassend gemancipeerd beeld waarbinnen de vrouwelijke partners zich ruimschoots ontwikkelden. De op gelijkwaardigheid gestoelde samenwerking laat verschillende varianten zien. Werkte in het geval van het echtpaar Lammers-Koeleman ieder altijd aan zijn en haar eigen project, zelfs voor eenzelfde opdrachtgever, in publicaties verscheen hun werk onder beider naam. De Kamer-Krets werkten zowel samen als individueel aan opdrachten. Geheel aan de andere zijde van het spectrum bewoog zich het echtpaar Pot-Keegstra, dat con-

sequent iedere opdracht in zeer nauwe samenwerking realiseerde en gezamenlijk optrad in de media. Hoewel door een praktijk aan huis vermenging met huishouden en gezin voor de vrouw eerder voor de hand lag, was het in het geval van Pot-Keegstra zelfs de echtgenoot die aandrang op gezamenlijke praktijkvoering. Kammer-Kret werd, toen er eenmaal een gezin was, adviseur van Kammer. Ook Stam zag graag een nauwere samenwerking met Stam-Beese.

De samenwerkingsmodellen laten zien dat de vrouwelijke architecten niet leunden op de naam en faam van hun echtgenoot en zeer wel in staat waren hun eigen loopbaan vorm te geven. Andersom zou ook de vraag gesteld kunnen worden of de echtgenoten baat hadden bij de kennis en kunde van hun vrouwelijke wederhelften.

In het werk van de vrouwelijke architecten in dit artikel vinden we het gedachtegoed van het Nieuwe Bouwen terug door de toepassing van een sobere vormen-taal en rationalistische, praktische plattegronden. Hun repertoire laat een verrassende variatie zien. Zij speelden in op de tijdgeest en de moeilijke economische omstandigheden door nieuwe typen woningen, bouwmaterialen en -technieken toe te passen, gebouwen te ontwerpen voor nieuwe bewonersgroepen of door zich te verdiepen in de nieuwste eisen die industriële opdrachtgevers of overheidsinstanties stelden. Dat de architectenechtparen in belangrijke mate dezelfde modernistische architectuuropvattingen deelden, mede door de kringen waarin men verkeerde, moet hebben bijgedragen aan wederzijdse inspiratie en mogelijk ook beïnvloeding van elkaars werk.

NOTEN

- 1 Dit artikel vloeit voort uit promotie-onderzoek dat de auteur verricht naar de opkomst van de eerste vrouwelijke architecten van Nederland met een afgeronde architectenopleiding. De aanzet tot het onderzoek vormde haar masterscriptie die zij aan de Universiteit Utrecht in 2016 voltooide. Zie hiervoor: E. Smeets-Klokgieters, 'Vrouw in de bouw. De eerste vrouwelijke afgestudeerde architecten in Nederland', *Bulletin KNOB* 116 (2017) 1, 43-57.
- 2 De twee andere met een architect getrouwde vrouwen, beiden afgestudeerd als bouwkundig ingenieur, vallen buiten het bestek van dit onderzoek. Joop (Johanna) Ferguson (1900-1982) voerde met haar echtgenoot een architectenbureau in Johannesburg. Ada Struyk (1908-1985) werd politica. Zij was getrouwd met Johannes Albertus Kuiper, partner van het architectenbureau dat later bekendstond onder de naam Kuiper, Gouweton en De Ranitz.
- 3 Met 'man' bedoelde Staal-Kropholler hier 'echtgenoot'. Het Nieuwe Instituut (HNI), archief Staal, J.F., Kropholler, A.J. en Staal-Kropholler, M. (STAX), inv.nr. 31, notitie M. Staal-Kropholler, *Nationale Vrouwenraad van Nederland. Gegevens voor het verslag over de Nederl. Kunst: Architectuur*, typoscript, 27 maart 1950.
- 4 Zie hiervoor: J. Molema en S. Leemans, *Moderniteit in een behoudende omgeving. Jan Albarde en De Groep van Delft*, Heijningen 2010.
- 5 Zie voor een overzicht van publicaties de website van Het Nieuwe Instituut, www.zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/publicaties/?q=pot-keegstra (geraadpleegd 12 maart 2020).
- 6 H. Damen en A. Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese, 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*, Rotterdam 1993; H. Oosterhof, 'Want de grond behoort ons allen toe'. *Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen 2018.
- 7 Het architectenbureau werd overgenomen door ZZDP Architecten te Amsterdam. Dit bureau beschikt niet meer over de archieven van het echtpaar Lammers-Koeleman.
- 8 De woning annex werkruimte lag aan de Plataanweg 24 te Schiebroek.
- 9 E. van Kessel en M. Kuperus, *Vrouwen in de (stede)bouw wat doen jullie nou? Over werk en werkervaringen van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis VU, Amsterdam 1982, 103.
- 10 D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, Rotterdam 2008, 67; HNI, www.zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/POTK/keywords/pot-keegstra (geraadpleegd 21 juli 2020).
- 11 HNI, archief STAX, inv.nr. 31, brief A.P. van Rood-van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 17 februari 1949.
- 12 HNI, www.zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/20602a4a-f398-5273-a2d6-65721d06ea90 (geraadpleegd 28 mei 2020).
- 13 Het bureau werd overgenomen door ir. R.L. de Vries (1924-1986) te Wassenaar. Of deze praktijk is voortgezet, is niet bekend.
- 14 Oosterhof 2018 (noot 6), 86-91.
- 15 'Een architecte aan het woord', *Het Parool/De Schiedammer* 14 november 1946.
- 16 HNI, archief STAX, inv.nr. 32, briefkaart J.J. Kammer-Kret aan M. Staal-Kropholler, 8 maart 1951. Mogelijk betreft dit de 'Villa Egmond, 1951' die voorkomt op de lijst met werken van Harm Kammer, maar 'waar geen materiaal van in het archief aanwezig is'. Het archief van Harm Kammer bevat, behalve Jannies opleidingstekeningen, geen van haar eigen ontwerpen. HNI, www.zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/KAMM/keywords/kammer, KAMM 110512230 (geraadpleegd 18 februari 2020). Staal-Kropholler rapporteerde aan de Nationale Vrouwenraad over de bezigheden van het kleine groepje actieve vrouwelijke bouwkundig ingenieurs.
- 17 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 102-103.
- 18 'Uitslag van de prijsvragen uitgeschreven door de Vereniging tot Bevordering der Bouwkunst te Groningen, ter gelegenheid van haar 50-jarig jubileum in 1933', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55 (1934) nr. 13 (31 maart), 120-122, citaat 121. Later werd de eerste prijswinnaar gediskwalificeerd wegens plagiaat van een ontwerp van M.J. Granpré Molière.
- 19 HNI, archief Kammer, H. (KAMM), inv.nr. t15.
- 20 J.B. van Loghem, 'Sch[oo]l van de Neutrale Montessorischool-Vereeniging voor Voorbereidend Lager Onderwijs te Schiebroek', *de 8 en Opbouw* 7 (1936) nr. 6 (21 maart), 66-69, citaat 66.
- 21 Met dank aan dochter Karen van Manen-Kammer. Schriftelijke mededeling, 2 oktober 2020.
- 22 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 102-105.
- 23 K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995, 239-241.
- 24 Van Rood-Van Rijswijk was uit hoofde van deze functie afgevaardigde naar de United Nations Works and Building Committee, ingesteld door het Ministry of Works, en naar de Inter-Allied Committee for Physical Planning and Reconstruction, ingesteld door het Ministry of Town and Country Planning. HNI, archief STAX, inv.nr. 31, brief A.P. van Rood-van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 17 februari 1949.
- 25 HNI, archief STAX, inv.nr. 31, brief A.P. van Rood-van Rijswijk aan M. Staal-Kropholler, 17 februari 1949. Er was geen groot gezin om voor te zorgen. Jeanne en Albert kregen vermoedelijk één kind. Uit twee eerdere huwelijken,

- die beide in een scheiding eindigden, had Albert zes kinderen. Het is niet aannemelijk dat Jeanne voor deze laatstgenoemde kinderen zorgde.
- 26 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 114-115.
- 27 Stadsarchief Delft, 606, collectie Res-sing, inv.nr. 2, enquêteformulier voor het boek *90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs*, s.a. [ca. 1994].
- 28 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 114.
- 29 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 114.
- 30 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 114.
- 31 J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', *Het Parool* 9 maart 1978. Het echtpaar kreeg één dochter.
- 32 G.B., 'De architecte J.F. Pot-Keegstra: Iedereen heeft recht op een goede woning', *Het Vrije Volk* 22 september 1956.
- 33 Oosterhof 2018 (noot 6), 85-100.
- 34 Oosterhof 2018 (noot 6), 96. De opmerkingen zijn niet gepubliceerd, maar opgetekend tijdens het interview.
- 35 Oosterhof 2018 (noot 6), 96.
- 36 HNI, archief Stam-Beese, Ch.I.A. (STAB), inv.nr. t55. De uiteindelijke opdracht voor het woongebouw ging naar het echtpaar Pot-Keegstra.
- 37 Zie bijvoorbeeld Oosterhof 2018 (noot 6), 44-45, 99, 156. Stam-Beese kreeg twee kinderen: één uit een relatie met toenmalig Bauhaus-directeur Hannes Meyer en één uit haar huwelijk met Mart Stam.
- 38 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 101-102, citaat 102.
- 39 W. van Tijen, 'Prof.ir. M.J. Granpré Molière', *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 3 (1972) nr. 6 (juni), 21. Later heeft Granpré Molière zijn scherpe uitspraken hierover in het onderwijs herroepen. 'Discussie over de betekenis van granpré molière', *Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving* 3 (1972) nr. 6 (juni), 24-37.
- 40 Schriftelijke mededeling van K. van Manen-Kammer, 2 oktober 2020. Karin van Manen-Kammer is, evenals een zus, eveneens opgeleid in Delft tot bouwkundig ingenieur.
- 41 HNI, www.zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/ACOP/keywords/8+en+opbouw ACOP 110570675 (geraadpleegd 9 juni 2020).
- 42 Wikipedia, www.nl.wikipedia.org/wiki/Kunstenaars_die_bijdroegen_aan_de_inrichting_van_de_Nieuw_Amsterdam (geraadpleegd 9 juni 2020).
- 43 'Luxe-hut s.s. "Nieuw-Amsterdam"', *de 8 en Opbouw* 11 (1940) nr. 13/14 (28 juni), 132-133. De ontwerpen zelf ontbreken. HNI, 110512146, archief KAMM.
- 44 Telefoongesprek met K. van Manen-Kammer, 27 februari 2020; Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 104.
- 45 Deze moderne architectuuropvattingen van het echtpaar kwamen al geheel tot uiting in een vroeg gezamenlijk ontwerp voor een montessorikleuter-school (1936) in Schiebroek. Als voorbeeld van het Nieuwe Bouwen stond de school prominent afgebeeld op de voorpagina van *de 8 en Opbouw*, samen met de door Willem van Tijen gereali-seerde montessori-openluchtschool. *de 8 en Opbouw* 7 (1936) nr. 6 (21 maart), onpagineerd, voorpagina.
- 46 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 104.
- 47 Het ontwerp is bekend als bijlage bij de aanvraag bouwvergunning van 6 december 1960, Streekarchief Midden-Holland, Gouda, toegangs- en inventarisnr. 0780.304. In het HNI bevindt zich slechts één tekening van de fundering. HNI, archief KAMM, inv.nr. t109. De bungalow is gelegen aan de Zuidbroekse Opweg 16, Berkenwoude.
- 48 Schriftelijke mededeling K. van Manen-Kammer, 2 oktober 2020.
- 49 H.J. Heuvelink, 'Woningen en woning-blokken', *Bouw* 10 (1955) nr. 33, 677. De bungalow is gelegen aan de Monnikensteeg 20 te Arnhem.
- 50 M. Moussault-Veegens, 'Plannen en idealen van mej. Keegstra, architecte. "Op de nieuwe zakelijkheid moet worden voortgegaan"', *De Telegraaf* 5 april 1936.
- 51 Zie bijvoorbeeld: M.G. Emeis jr., 'Joop en Koosje bouwden niet à la Hans en Grietje', *De Telegraaf* 19 februari 1955.
- 52 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra: bijna dertig jaar samen bouwen', *Trouw* 13 november 1964. Zowel Staal als Limperg verliet het vHBO alweer na een jaar, zeer vermoedelijk uit onvrede met de in hun ogen te traditionele koers van de opleiding. Wendt 2008 (noot 10), 76-77.
- 53 Wendt 2008 (noot 10), 84-90; G.B., 'De architecte J.F. Pot-Keegstra: Iedereen heeft recht op een goede woning', *Het Vrije Volk* 22 september 1956.
- 54 Wederopbouw Amsterdam, www.02oapps.nl/kaart/wederopbouw/Haringvlietstraat/12-14, (geraadpleegd 27 juli 2020). Het project, nu gemeentelijk monument, betrof een dubbel woonhuis. Het echtpaar Pot-Keegstra woonde en hield kantoor op nummer 14; huisnummer 12 werd bewoond door ene Hola. Een connectie tussen het echtpaar en deze persoon is niet bekend. Zie voor Mien Ruys: A.M. Backer, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap*, Rotterdam 2016, 472-481, en L. den Dulk, *Mien Ruys, de complete biografie. Zoeken naar de heldere lijn*, Rotterdam 2017.
- 55 Emeis 1955 (noot 51).
- 56 Emeis 1955 (noot 51).
- 57 Emeis 1955 (noot 51).
- 58 HNI, archief Pot, J.W.H.C. en Pot-Keegstra, J.F. (POTK), inv.nr. a16t2. De ontwerpen bevatten toen nog alleen de signatuur van Pot die in die tijd, naast de eigen architecten-praktijk, werkzaam was bij de particuliere bouwondernemer Huibert van Saane (1903-1981), eigenbouwer van De Bergerhof. HNI, www.zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/POTK/keywords/pot-keegstra (geraadpleegd 21 juli 2020); I.Th. van Rosse, 'Woningcomplex "De Bergerhof" bij Alkmaar', *Bouwbedrijven Openbare Werken* 21 (1944) nr. 2 (28 januari), 9-15.
- 59 Roos 1978 (noot 31); C.P. Krabbe, D. Broekhuizen en N. Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser*, Amsterdam 2018, 131, 143. De locatie van de in het interview genoemde drive-inwoningen (1945) kon niet worden achterhaald. De drive-inwoningen (1935-1937) van Stam en Beese liggen aan de Anthonie van Dijkstraat in Amsterdam. Oosterhof 2018 (noot 6), 86-87.
- 60 'Een architecte aan het woord' 1946 (noot 15).
- 61 Roos 1978 (noot 31).
- 62 Roos 1978 (noot 31).
- 63 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 111.
- 64 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 111.
- 65 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 111.
- 66 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018 (noot 59), 92-96.
- 67 J.H. van den Broek, G. Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs, *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956, p. 193.
- 68 Van den Broek, Friedhoff en Vereniging van Delftse Ingenieurs 1956 (noot 67), p. 194.
- 69 Schriftelijke mededeling C. Westhoven, 10 mei 2020. Met dank aan Stichting De Schakels Thomassen te Doesburg. De nog steeds bestaande woningen aan de Havelandse weg zijn later verkocht aan de huidige gemeente Rheden.
- 70 HNI, www.zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/projecten/detail/?q=bureau%20stadsplan%20arnhem&page=2 (geraadpleegd 11 juni 2020).
- 71 HNI, archief STAX, inv.nr. 31, C.Ch. Lammers-Koeleman, *Lijst van uitgevoerde of in uitvoering zijnde bouwwerken*, s.a. [25 januari 1950]; brief C.Ch. Lammers-Koeleman aan M. Staal-Kropholler, 8 maart 1951; Stedenbouw, www.stedenbouw.nl/artikel/arnhem-gelderse-rooslaan/ (geraadpleegd 11 juni 2020). De Meinerswijkseweg waar de flats aan gelegen zijn, heet tegenwoordig Gelderse Rooslaan.
- 72 'Nieuwe woningen in Arnhem-Zuid', *Arnhemsche Courant* 2 augustus 1951. De woningen werden in 2015 gerenoveerd. Ook in de wijk Presikhaaf in Arnhem-Oost realiseerde Lammers-Koeleman woningblokken van korrelbeton. Deze werden in de jaren negentig van de vorige eeuw gesloopt.
- 73 HNI, 110452414, archief POTK; 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra' 1964 (noot 52).
- 74 J.W.H.C. Pot, 'Gebouw voor alleenwonende werkende vrouwen te Amsterdam', *Bouwbedrijven openbare werken* 20 (1943) nr. 10 (7 mei), 69-74, citaat 71.

- Hoewel het ontwerp onder beider naam werd gepubliceerd, zoals alle ontwerpen van het echtpaar, werd alleen Pot als auteur van dit artikel vermeld.
- 75 Pot 1943 (noot 74), 71.
- 76 HNI, archief POTK, inv.nr. 37t1-t7; H. van Saane, 'Gebouw voor alleenwonenden te Amsterdam', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 24 (1943) nr. 2 (februari), 18-24.
- 77 Het archief bevat alleen een situatieschets, enkele plattegronden en een toelichting daarop. HNI, archief STAB, inv. nr. t55. Dat het echtpaar Pot-Keegstra en niet Stam-Beese de opdracht voor deze flat kreeg had vermoedelijk te maken met het feit dat Pot gedurende enige tijd werkzaam was voor bouwbedrijf H. van Saane, stichter van De Oranjehof. Hoewel Stam-Beeses ontwerp qua opzet niet veel afweek, speelde het feit dat zij toen nog geen gediplomeerd architect was mogelijk ook een rol.
- 78 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra' 1964 (noot 52).
- 79 HNI, 110454438, archief POTK.
- 80 'Architecten-echtpaar Pot-Keegstra' 1964 (noot 52). HNI, archief POTK, inv.nr. 145. Het niet meer bestaande bejaardencomplex was gesitueerd op een perceel tussen de Cornelis Outshoornstraat en de Adriaan Dorsmanstraat.
- 81 Ook het ontwerpen van de Penitentiaire Inrichting Amsterdam Over-Amstel, ofwel de Bijlmerbajes (1974-1978), beschouwde Pot-Keegstra als een vorm van gemeenschapshuisvesting. De cellen werden in de ontwerpen met 'wooneenheden' aangeduid. HNI, archief POTK 110454511; M.S. Kuperus en H.C. Meinsma, *Architectes*, Amsterdam 1990, 85.
- 82 Lammers-Koeleman bouwde onder andere bejaardencentra in Naarden, Bilt-hoven, Dieren, Hengelo en Lunteren. Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 113.
- 83 H. Lammers en C.Ch. Lammers-Koeleman, 'Bejaardencentrum "De Hoge Es" te Nijverdal', *Bouwkundig Weekblad* 83 (1965) nr. 20, 372-374.
- 84 'Bejaardencentrum "De Hoge Es". Nijverdal krijgt een zeer modern bejaardentehuis', *Holtens Nieuwsblad* 7 september 1963.
- 85 Van Kessel en Kuperus 1982 (noot 9), 113-114.

E.M. SMEETS-KLOKGIETERS MA studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en behaalde daar haar master Architectuurgeschiedenis & Monumentenzorg. Sindsdien verricht zij promotieonderzoek naar de eerste vrouwelijke architecten in Nederland.

THE NETHERLANDS' FIRST ARCHITECTURAL COUPLES: WOMEN ARCHITECTS IN THEIR OWN RIGHT?

ERICA SMEETS-KLOKGIETERS

In the period up to the end of the Second World War, 21 women in the Netherlands completed an academic architectural course. Five of these women married a fellow architect and conducted a joint architectural practice with their husband. These practices profited from the post-war reconstruction boom and, in the 1950s and '60s, from the growing demand for housing and utilitarian buildings.

Jannie Kammer-Kret, Toki Lammers-Koeleman, Jeanne van Rood-van Rijswijk, Koos Pot-Keegstra and Lotte Stam-Beese contrived to flourish in their chosen profession, and all had successful careers. The collaborative model embraced by these couples, which allowed the female partners to develop their potential to the full, was surprisingly emancipated for the time. Although a home-based office, with its combination of business with household and children, held obvious appeal for the woman, the initiative for such arrangements sometimes came from the husband. There were several variations on the respectful and equitable collaborative model, ranging from one in which each partner worked independently on their own commissions to one in which the melding of individual contributions was such that it was no longer possible to attribute designs to one or the other partner. What these models demonstrate is that the women architects did not need to depend on the name and fame of their hus-

band but were perfectly capable of shaping their own career.

The work of these women architects was strongly influenced by Nieuwe Bouwen principles as reflected in the application of a functionalist and sober formal idiom, averse to superfluous decoration. Unsurprisingly, given the professional circles they both frequented, their partners held similar architectural views. This undoubtedly contributed to mutual inspiration and possibly also to two-way influence.

The output of women architects is astonishingly varied. These women responded to the spirit of the times and to the sometimes difficult economic circumstances by employing new types of dwellings, building materials and techniques, designing buildings for new groups of residents or by familiarizing themselves with the latest requirements of industrial clients or government bodies. Their portfolios encompassed commissions for utilitarian buildings as well as for the more predictable houses. Their household experience and practicality proved particularly useful in the design of private homes, residential aged care and schools, finding expression in efficient floor plans, modern furnishings and new, easy to clean materials. This is also evident in the home-cum-practice they designed for themselves, where they were able to give free rein to those principles.

DE STADSMUREN VAN AMERSFOORT

ONTWIKKELING EN
HERONTWIKKELING
DOOR DE TIJD

HILDE VAN DE POL

In Amersfoort is, anders dan in de andere grotere steden in Nederland, een groot deel van de stadsmuur in stand gebleven. De restanten zijn op verschillende manieren in het stadsbeeld geïntegreerd: de eerste stadsmuur is nog te herkennen in de muurhuizen, de restanten van de tweede stadsmuur vormen monumentale objecten in het plantsoen rond de binnenstad. In dit artikel zet ik uiteen hoe deze integratie tot stand is gekomen, ofwel: hoe kan de ontwikkeling van de stadsmuren van Amersfoort worden verklaard vanaf de bouw van de eerste stadsmuur tot vandaag de dag?

1. Muurhuizen 33 is waarschijnlijk een muurhuis van de eerste generatie. Het maakte deel uit van de eerste stadsmuur, hoewel dat niet goed te zien is door het pleisterwerk en de uitbouw aan de voorgevel. Op basis van het steenformaat en de waarneming van een boogfragment is het gedateerd als veertiende-eeuws (foto auteur)

De muurresten (afb. 2) zijn geïnventariseerd en verklaard aan de hand van een reeks kaarten, waarbij is uitgegaan van een indeling in vijf periodes, lopend van de bouw van de eerste middeleeuwse stadsmuur tot onze tijd.¹ Op basis van systematisch onderzoek van historische en archeologische literatuur is een synthese van de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis gemaakt, waarbij speciaal is gekeken naar de datering en de functie van de muurhuizen. Zo kon een nieuwe hypothese worden ontwikkeld over het functioneren van de beide stadsmuren, ook in relatie tot elkaar, en de bijzondere rol van de muurhuizen daarbinnen.

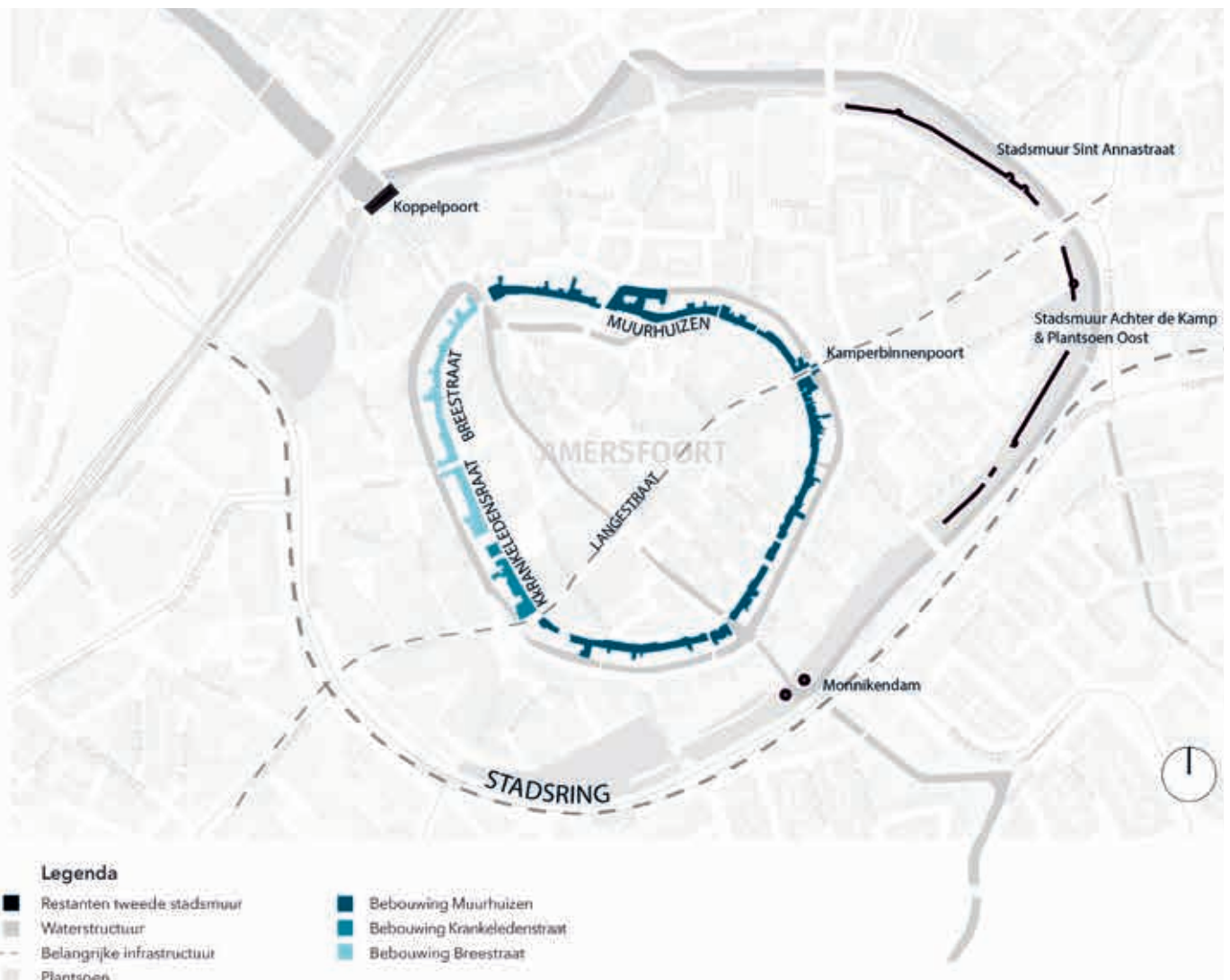
DE BOUW VAN DE EERSTE STADSMUUR: 1259-1379

Amersfoort werd voor het eerst vermeld in 1028. De nederzetting bestond aanvankelijk vooral uit boerderijen.² Vanwege de gunstige ligging koos de bisschop van Utrecht Amersfoort rond 1050 uit als locatie voor een bisschoppelijk hof.³ De opeenvolgende bisschoppen stimuleerden het opschalen van de ontginningen in

de Gelderse Vallei, onder meer om hun belastinginkomsten te verhogen. Hierdoor kwam steeds meer landbouwareaal beschikbaar. Het belang van Amersfoort nam toe en dat resulteerde in meer inwoners en meer handel. Om de stadsontwikkeling verder te bevorderen verleende bisschop Hendrik van Vianden Amersfoort in 1259 stadsrechten, waaronder het recht op het bouwen van een stenen stadsmuur. De bouw daarvan startte pas na een catastrofale inval van Gelderse troepen in 1274, waarbij Amersfoort volledig werd platgebrand.⁴

Het bouwproces van de stadsmuur verliep stapsgewijs. Allereerst bouwde men de poorten ter bescherming van de belangrijkste toegangen van de stad over de weg en over het water (afb. 3). Deze fasering is te zien aan de steenformaten: de bakstenen die werden gebruikt voor de poorten waren ongeveer 32 centimeter lang, wat typerend is voor de tweede helft van de dertiende eeuw, de muur daarentegen is opgetrokken uit bakstenen van 27-29 centimeter lang, te dateren in

2. Overzicht van Amersfoort met de belangrijkste wegen, wateren, bebouwing langs Muurhuizen, Krankeliedenstraat en Breestraat en restanten van de eerste en tweede stadsmuur (tekening auteur)

3. De Kamperbinnenpoort gezien vanuit de Langestraat. Dit is de enige nog resterende poort uit de eerste verdedigingslinie. Hij is rond 1480 gebouwd als voorpoort van de Viepoort, die in de eerste helft van de zestiende eeuw verdween (foto T. Hendriksen, Archief Eemland)

de veertiende eeuw. Het is niet bekend hoe hoog de stadsmuur precies was en of deze overal dezelfde hoogte had. De circa zeven meter hoge buitengevel van het muurhuis Tinnenburg is het enige restant van de eerste stadsmuur dat een indicatie kan geven (afb. 4).⁵ Onderzoekers gaan ervan uit dat de muur, zoals gebruikelijk, was voorzien van kantelen en muurtorens op een regelmatige afstand van elkaar, maar hiervan zijn geen restanten gevonden.⁶ De muur had verschillende diktes: ter hoogte van de Muurhuizen (de huidige straat) was deze bovengronds ongeveer zeventig centimeter dik, langs de Krankeledenstraat slechts vijftig tot zestig centimeter.⁷ Hiervoor is geen

sluitende verklaring, maar archeologisch onderzoek suggereert dat de stadsverdediging langs de Krankeledenstraat en een deel van de Breestraat anders gewaarborgd werd dan elders. Bij opgravingen bleek dat de muurhuizen zijn gebouwd op grond waar voorheen een gracht lag. Daarom wordt aangenomen dat de hele ring was voorzien van een dubbele gracht, maar langs de Krankeledenstraat en de zuidwestelijke Breestraat van een driedubbele (afb. 5).⁸ Een andere overweging die kan hebben meegespeeld, is dat de muur aan de zuidwestzijde minder sterk hoefde te zijn, omdat de dreiging vooral van de kant van Gelre kwam.⁹

4. Een groot deel van de voorgevel van het muurhuis Tinnenburg werd gevormd door de eerste stadsmuur. Naast het huis bevond zich een van de waterpoorten van de tweede stadsmuur, aan de gevel is nog te zien hoe deze ooit aan dit muurhuis verbonden was (foto auteur)

DE BOUW VAN DE TWEDE STADSMUUR EN DE EERSTE MUURHUIZEN: 1380-1500

Tussen 1375 en 1380, na opnieuw een hevige oorlog, werden plannen gemaakt voor een tweede stadsmuur op een afstand van zo'n 100 tot 350 meter van de eerste. In de periode daarna had Amersfoort dus twee stadsmuren. De gekozen aanpak, waardoor de omvang van Amersfoort vrijwel verdriedubbelde, was opvallend: veel andere steden kozen in die tijd juist voor een versterking van de bestaande stadsmuur, omdat de vuurkracht van het aanvalsgeschut was toegenomen.¹⁰ Het lijkt alsof Amersfoort voor en tijdens de bouw van de tweede stadsmuur niet op de hoogte was van de toegenomen vuurkracht, of deze in ieder geval onderschatte: zodra de tweede stadsmuur was voltooid, bleek die hier niet tegen opgewassen.

Opmerkelijk aan de tweede stadsmuur is de enorme omtrek. Op basis van archeologisch onderzoek wordt aangenomen dat het groeiende belang van de agrarische sector hiervoor een belangrijke reden is geweest. Veel landbouwgrond bevond zich in de veertiende eeuw buiten de stadsmuur en werd bij aanvallen verwoest.¹¹ Archeologisch onderzoek toont aan dat in de

5. Overzichtskaart van de ontwikkeling van de eerste stadsmuur tot 1379 (tekening auteur)

6. Stadsplattegrond door Jacob van Deventer, 1558. De eerste ring is nog niet volgebouwd (Archief Eemland)

7. Het Secretarishuisje (bakstenen gevel met timpaan, links) en de Dieventoren aan de Muurhuizen (foto auteur)

veertiende eeuw tussen de beide muren geen verstedelijking optrad. Historische kaarten laten zien dat zelfs het gebied binnen de *eerste* stadsring veel later nog niet was volgebouwd (afb. 6). Daarom zal de belangrijkste overweging het veiligstellen van de landbouwgronden zijn geweest.¹² Aan de andere kant is het zeker niet uitgesloten dat het stadsbestuur een sterke bevolkingsgroei voorzag. Onvoldoende toename zou betekenen dat er niet genoeg mankracht zou zijn om de nieuwe lange omwalling te beschermen.¹³

Het bouwproces van de tweede stadsmuur verschilt op belangrijke punten met dat van de eerste.¹⁴ De bouw duurde veel langer, door de grote schaal en doordat het project de financiële draagkracht van de stad te boven ging.¹⁵ Ook ging de bouw van de poorten en de stadsmuur ditmaal meer gelijk op. Opvallend aan de tweede stadsmuur is dat deze met een dikte van slechts maximaal tachtig centimeter relatief dun was uitgevoerd.¹⁶ Rond die tijd gebouwde muren in andere steden waren meestal minimaal een meter dik.¹⁷ Moge-

lijk was ook dit te wijten aan geldgebrek. Vrijwel direct na de voltooiing van de tweede muur in 1451 bleek deze al achterhaald; zes jaar later moesten al de eerste kleine wijzigingen worden aangebracht.¹⁸

Het is opmerkelijk dat de eerste stadsmuur na de voltooiing van de tweede niet werd afgebroken. Integendeel, het lijkt erop dat men de eerste muur zelfs versterkte door de bouw van muurhuizen (afb. 1, 4 en 7). Aangenomen wordt dat hier militaire redenen aan ten grondslag lagen: door de eerste ring in stand te houden, ontstond een soort veste binnen een veste.¹⁹ De beide stadsmuren werkten dus in combinatie met elkaar.

De eerste muurhuizen waren zeer fors en stonden tegen de eerste stadsmuur, die de voorgevel aan de straatzijde vormde. Opmerkelijk is dat ze zijn voorzien van een zeer stevige achtergevel, veel dikker dan de voorgeschreven twee bakstenen en in veel gevallen zelfs nog robuuster dan de voorgevel. Vanuit bouwkundig oogpunt was een dergelijke versteviging niet nodig. Het lijkt er daarom op dat op deze manier de verdedigende functie van de eerste muur werd versterkt.²⁰

Sommige onderzoekers zagen dit anders. Volgens Halbertsma waren de muurhuizen luxe woonhuizen, hetgeen zou blijken uit inscripties in bouwonderde-

MUURHUIS	BOUWJAAR (VERMOEDELJK)	OPMERKINGEN EN BRONNEN
Marienweerd	Voor 1501	Bij dendrochronologisch onderzoek is de kapconstructie gedateerd tussen 1475-1502 (Van Engelenhoven 2006).
Prattenburg	Voor 1501	In de trap is de datering 1569 gevonden. Vermoed wordt dat het pand ouder is vanwege de naam 'burg', het kloeke uiterlijk en de strategische locatie bij waterdoorgang (Van Engelenhoven 2004-a).
Het Secretarishuisje	Eind 15de eeuw	Datering op basis van baksteenformaat, eerste transportakte in 1496 (Siemers-Den Dulk 2011).
Muurhuizen 99-107	Eind 15de eeuw	Transportakte uit 1496 (Siemers-Den Dulk 2011).
Dieventoren	Voor 1380	Datering op basis van baksteenformaat (Siemers-Den Dulk 2011).
Muurhuizen 33	Eind 14de eeuw	Datering op basis van baksteenformaat en waarneming boogfragment (Brusse e.a. 2010; Van Engelenhoven 2006).
Tinnenburg	Eind 14de eeuw	Datering op basis van baksteenformaat (Van Engelenhoven, 2006). Eerste vermelding in 1414 (Clarijs 2017).
Rommelenburg (afgebroken)	Eind 14de eeuw	Zelfde periode als Tinnenburg, waren hoogstwaarschijnlijk beide verbonden met de waterpoort (Clarijs 2017).
Bollenburg	Circa 1389	Datering op basis van baksteenformaat en dendrochronologisch onderzoek (Clarijs 2017).
Muurhuizen 3 en 1	Circa 1390	Datering op basis van baksteenformaat en dendrochronologisch onderzoek (Clarijs 2017).
Langestraat 9	Circa 1357	Datering op basis van dendrochronologisch onderzoek (Clarijs 2017).
Breestraat 50 en 52	Ooit een muurhuis van voor 1501	Zeer stevige achtergevel (80 cm), dendrochronologisch onderzoek wijst echter op 1549 of 1550. Mogelijk is het pand verbouwd (Van Engelenhoven 2006).
Breestraat 76 (Museum Flehite)	Ooit een muurhuis van voor 1501	Onder Museum Flehite bevinden zich restanten van zwaar uitgevoerde muren, die erop duiden dat ook hier een bouwwerk stond dat de toegang tot de stad verdedigde. Mogelijk was dit, net als Tinnenburg, verbonden met de waterpoort (Van Engelenhoven 2004-b).

Tabel 1. Overzicht van bekende eerste generatie muurhuizen en locaties waarvan wordt vermoed dat dit een origineel muurhuis is of dat er een heeft gestaan

8. Locaties van muurhuizen van de eerste generatie en mogelijke locaties van verdwenen muurhuizen van de eerste generatie (tekening auteur)

len.²¹ Het een sluit het ander natuurlijk niet uit. Een aspect dat ons meer inzicht kan geven, is de datering: de bouwjaren van de muurhuizen zijn recent vastgesteld op basis van dendrochronologie en archiefonderzoek. Uit tabel 1 blijkt dat sommige muurhuizen zijn gebouwd voordat de tweede stadsmuur was voltooid, andere daarna. Dit wijst erop dat de muurhuizen daadwerkelijk onderdeel hebben uitgemaakt van de verdedigingslinie en bekrachtigt het idee van een veste in de veste.²² Het is niet bekend wie opdracht heeft gegeven tot de bouw van de muurhuizen en of deze vanaf het begin als woning hebben gediend. Mogelijk zijn ze door of op last van het stadsbestuur ontwikkeld als onderdeel van de stadsverdediging en later getransformeerd tot particuliere woningen. Het kan ook zijn dat ze zijn ontworpen als representatieve muurhuizen die in geval van oorlog konden dienen als verdedigingswerk.²³ In dat geval zijn de muurhuizen in functi-

oneel opzicht vergelijkbaar met muurtorens. Dit is interessant, aangezien in de eerste stadsmuur geen restanten zijn gevonden van muurtorens. Als we de oudste muurhuizen en de locaties waarvan vrijwel zeker is dat er een eerste generatie muurhuis heeft bestaan op de kaart zetten, dan lijkt er een soort ritme te ontstaan van punten van waaruit de stad verdedigd kon worden. Op basis hiervan is nog een aantal plaatsen aan te wijzen waar mogelijk een muurhuis heeft bestaan (afb. 8 en 9). Deze zijn aangegeven in grijs: één aan de oostzijde tussen de Dieventoren en Tinnenburg, waar we een opvallend groot gat zien ter hoogte van de Herenstraat, en één aan de noordzijde tussen Prattenburg en de Kamperbinnenpoort. Op de kaart is tevens te zien hoe sommige muurhuizen de aansluitende poorten moeten hebben versterkt. Vermoedelijk was dit ook bij de andere stadsingangen het geval.²⁴ Op basis van dit uitgangspunt is nog een aantal locaties van *mogelijke* muurhuizen op de kaart aangegeven. Aangenomen wordt dat er tot 1501 geen muurhuizen stonden in de Krankeledenstraat en het zuidwestelijk gedeelte van de Breestraat, aangezien dit gedeelte werd verdedigd door de extra gracht. Dit alles is speculatief en vraagt om meer onderzoek naar de functie van de muurhuizen.

DE MUURHUIZEN EN DE FORTIFICATIE: 1501-1644

Kort na de voltooiing van de tweede stadsmuur bleek deze niet bestand tegen het zich snel ontwikkelende geschut. Daarom werd de stadsverdediging vele malen uitgebreid. Ook verschenen er meer muurhuizen in het straatbeeld, als resultaat van de transformatie van de eerste ommuring nadat die haar defensieve functie definitief had verloren.

In 1501 achtte het stadsbestuur de binnenste verdedigingsring overbodig. Men gaf toestemming om de muur en de poorten af te breken, een aantal van de achterliggende grachten te dempen en de grond te bebouwen met nieuwe woningen.²⁵ Er verrees een tweede generatie muurhuizen, veelal gefundeerd op de restanten van de eerste stadsmuur en vaak gebouwd met stenen uit die muur, maar minder groot en hoog dan de eerdere.²⁶

De muurhuizen langs de Krankeledenstraat en het zuidelijke gedeelte van de Breestraat zijn niet gefundeerd op de eerste stadsmuur. Dit in tegenstelling tot de muurhuizen langs de gelijknamige straat (Muurhuizen) en het noordelijke deel van de Breestraat, waarlangs in de voorafgaande periode al stenen bebouwing was verrees. Daarmee lijkt het vanzelfsprekend dat deze eerdere bebouwing de voorgevels van de nieuwe huizen aangaf. De muurhuizen aan de Krankeledenstraat, waar de restanten van de muur ruim zes meter achter de rooilijn liggen, volgden een andere referentie. Vermoedelijk was hier houten bebouwing tegen de oude stadsmuur geplaatst en werd deze lijn

aangehouden voor de nieuwe stenen bebouwing. Bodemonderzoek heeft deze aanname echter niet kunnen bevestigen.²⁷

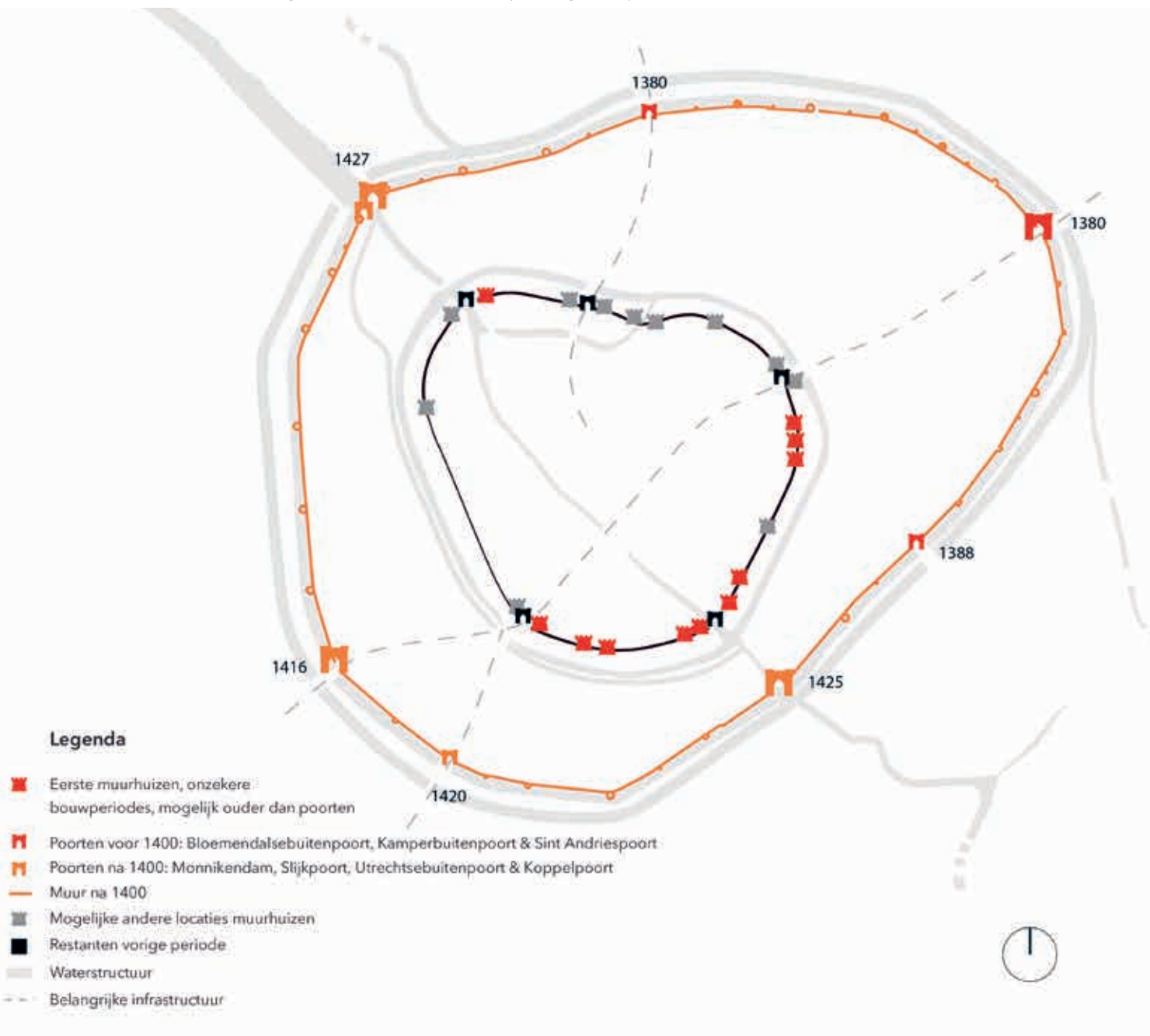
Ter hoogte van de Breestraat ligt dat anders. In het zuidelijke gedeelte stond de bebouwing grotendeels buiten het veronderstelde tracé van de eerste stadsmuur. De restanten van de muur liggen hoogstwaarschijnlijk onder de straat.²⁸ Dat hier aan de binnenzijde van de stadsmuur ooit houten bebouwing heeft bestaan, lijkt daarmee onwaarschijnlijk: daardoor zou de afstand tussen de muur en de tegenoverliggende rooilijn aan de Breestraat zo klein zijn dat er geen ruimte was voor een weg of binnenveststraat. Daarom mag worden aangenomen dat dit gedeelte pas in de loop van de zestiende eeuw voor het eerst werd

bebouwd, nadat de muur was afgebroken en de achterliggende gracht gedempt.

Zoals gezegd bleek de tweede stadsmuur vrijwel meteen na voltooiing ontoereikend. Amersfoort werd in 1492 belegerd, maar vooral in 1528 en 1536 werd veel schade aangericht.²⁹ Omdat de dreiging bleef aanhouden, maakte men tussen 1561 en 1569 werk van de nodige versterkingen. Hierbij werden beide zijden van de muur aangeard en de poorten met voorpoorten versterkt.³⁰

In 1572 viel Amersfoort in handen van de Spanjaarden, waarmee opnieuw bleek dat de stad toe was aan een betere verdediging. Na de herovering in 1579 werd Adriaan Anthonisz van Alckmaer, 'stercktebouwmeester der Verenigde Nederlanden', naar Amersfoort ge-

9. Overzichtskaart van de ontwikkeling van de stadsmuren tot 1500 (tekening auteur)

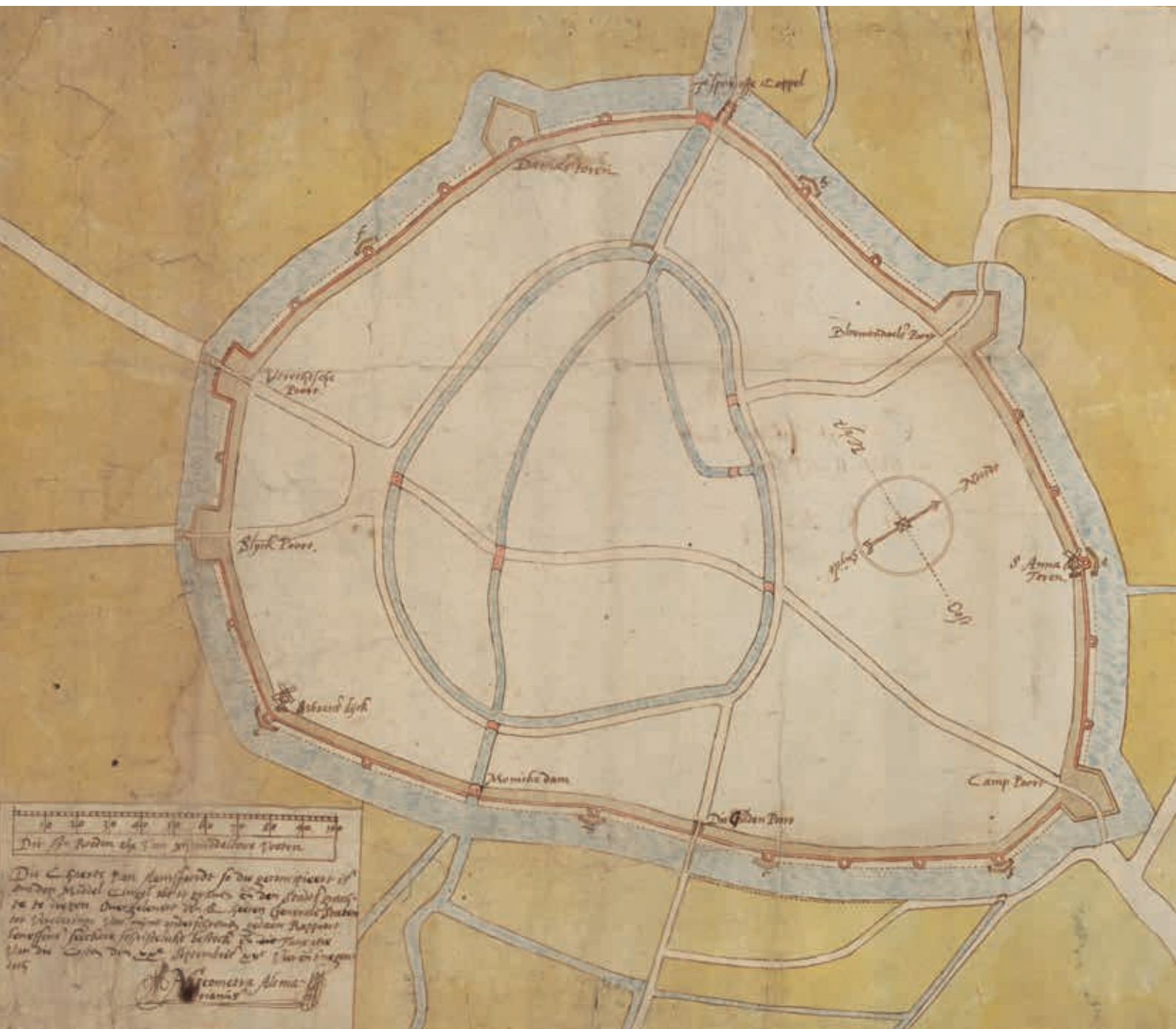

10. Fortificatieplan voor Amersfoort door Adriaan Anthonisz uit 1594, waarin de stad wordt voorzien van vijf bastions (Universiteitsbibliotheek Leiden)

stuurde. Vanwege de economische situatie in de stad waren verbeteringsplannen echter moeilijk te bekostigen.³¹ In 1593 was nog weinig vooruitgang geboekt, waarna Adriaan Anthonisz twee fortificatieplannen maakte (afb. 10 en 11).³² Het eerste was een uitgebreid plan met vijf bastions, het tweede een lichtere variant met drie bolwerken en kleinere bolwerken bij een aantal muurtorens.³³

Amersfoort lijkt voor het tweede, goedkopere plan te hebben gekozen, maar zelfs dat werd niet volledig uitgevoerd. Men startte met de bouw van twee bolwerken

ter hoogte van de Kamperbuitenpoort en de Bloemendalsebuitenpoort. Later moet het Davidsbolwerk zijn gerealiseerd, maar de datering van deze werken is onduidelijk. Blijkens de stadsplattegrond van Joan Blaeu lijkt geen van de overige geplande bolwerken te zijn gebouwd.³⁴ In 1624 dreigde opnieuw een Spaanse inval, waarop werd besloten nog vier bolwerken toe te voegen (afb. 12 en 13).³⁵ In deze tijd zien we een omslag in de fortificatie, omdat nu werd geanticipeerd op Spaanse dreiging vanuit het zuidwesten, terwijl eerder het gevaar vooral uit Gelre kwam.

11. Een variant van het fortificatieplan door Adriaan Anthonisz uit 1594, waarin de stad slechts drie bolwerken krijgt en een aantal muurtorens wordt voorzien van een klein bolwerk (Nationaal Archief)

Het lijkt alsof de verdediging verbeterde met deze ingrepen, maar dit was niet het geval. Amersfoort bleef achter de feiten aanlopen: aanpassingen kwamen pas nadat pijnlijk duidelijk was geworden dat de bestaande verdedigingswerken ontoereikend waren. Vervolgens werd de bijgewerkte fortificatie slecht onderhouden, waardoor de stad telkens weer in gevaar kwam.³⁶ De problemen waren echter al begonnen met de keuze voor de te grote omtrek van de tweede stadsmuur, die slecht verdedigd kon worden door gebrek aan mankracht en moeilijk te bekostigen was omdat de groei

van bevolking en economie achterbleef ten opzichte van de omvang van de stad.³⁷

VERVAL EN VERNIEUWING: 1645-1828

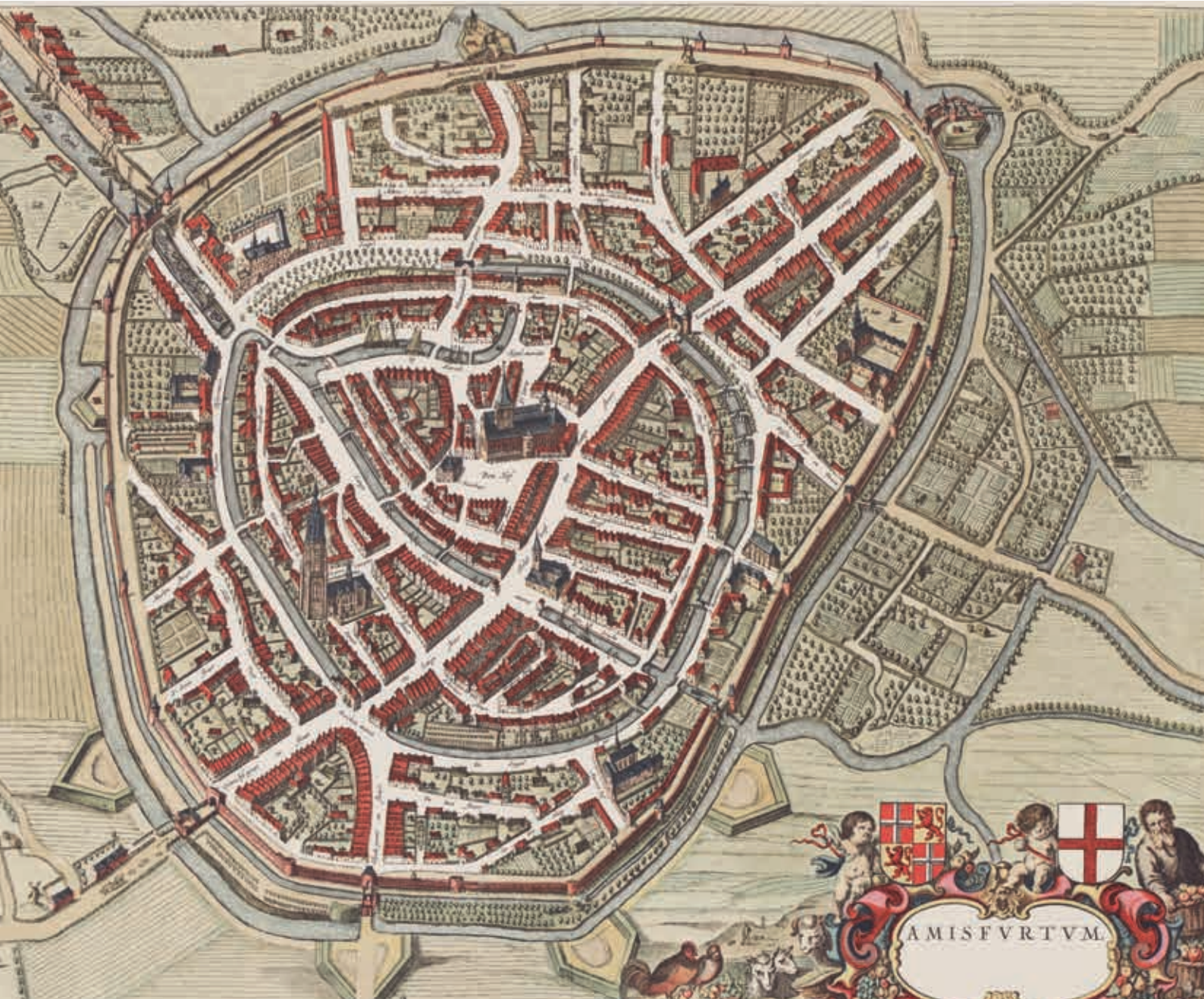
In 1624 werd het laatste bolwerk in de tweede stadsmuur voltooid. Hoewel daarna nog een aantal fortificatieplannen is opgesteld, lijkt dit jaartal het einde te markeren van de bouw van de fortificatie. Weliswaar behielden de vestingwerken hun defensieve functie nog lange tijd, maar vanaf 1645 trad het verval in. Dit was een geleidelijk proces, waarbij het stadsbestuur

steeds meer ingrepen aan de verdedigingswerken toeliet en geen opdracht meer gaf tot onderhoud.³⁸

In 1645 gaf het stadsbestuur toestemming voor het maken van extra openingen in de stadsmuur om de toegankelijkheid van het buitengebied te verbeteren, waarvan de locatie is weergegeven in de overzichtskaart van deze periode (afb. 18). In totaal werden er drie kleine poorten toegevoegd, waardoor ter hoogte van de Sint Annastraat buiten de stadsmuur bedrijvigheid kon ontstaan.³⁹ Rond 1660 verdween de Bloemendalsebinnenpoort (afb. 14), waarna de Kamperbinnenpoort als enige poort in de eerste stadsmuur overbleef.⁴⁰ De andere poorten waren vele jaren daarvoor al gesloopt. Deze laatste twee bleven mogelijk langer behouden, omdat ze verbonden waren met aangrenzende bebouwing en slopen te veel problemen zou opleveren.⁴¹ De verdedigingswerken vormden een grote kostenpost. Daarom besloot het stadsbestuur aan

sommige gedeeltes nieuwe functies toe te kennen. Zo werden de aarden wallen aan de burgerij verpacht voor agrarisch gebruik.⁴² Op een deel van het bolwerk bij de Bloemendalsebuitenpoort kwam een Joodse begraafplaats.⁴³ De poort zelf werd, net als de Koppelpoort (afb. 15), in gebruik genomen als vergaderlokaal voor gildes.⁴⁴ In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw werd een groot deel van de oorspronkelijke muurhuizen vervangen. Dit was het resultaat van een voorzichtige opleving van de textielnijverheid en, vooral, de tabaksindustrie. Hiervan profiteerden een aantal families, die in vernieuwing van hun woonhuizen konden investeren.⁴⁵ Volgens de architectonische mode werden sommige gevels in deze periode voorzien van pleisterwerk. Hierdoor verdwenen veel zichtbare restanten van de eerste stadsmuur uit het straatbeeld, zoals de bogen in de gevel van huis Tinnenburg (afb. 16 en 17).⁴⁶

12. Stadsplattegrond Joan Blaeu, 1649, datering opmeting 1630 (Archief Eemland)

13. Overzichtskaart van de ontwikkeling van de stadsmuren tot 1644 (tekening auteur)

14. Bloemendalsebinnenpoort gezien vanaf de singel, anonieme tekening naar de situatie in 1628 (Amersfortia. wordpress.com)

15. De Koppelpoort gezien van buiten in 2008
(foto B. Kaufmann, Wikimedia Commons)

▶ 16. Muurhuis Tinnenburg in 1942, voor de restauratie. Pas na verwijdering van het pleisterwerk op de gevel werd duidelijk dat hier een deel van de eerste stadsmuur stond (rechthebbende onbekend, Archief Eemland)

▶▶ 17. Muurhuis Tinnenburg in 2010. Na de restauratie werd de stadsmuur weer zichtbaar (Wikimedia Commons)

De grootschalige sloop van de verdedigingswerken startte waarschijnlijk in 1778, met de afbraak van de monumentale voorpoort van de Koppelpoort die door verzakking zwaar beschadigd was geraakt.⁴⁷ Hoogstwaarschijnlijk was herstel te duur, vandaar dat besloten werd tot sloop.⁴⁸ Vermoedelijk om vergelijkbare redenen verdwenen voor 1824 ook de overige voorpoorten, met uitzondering van de Kamperbuitenpoort, en een groot gedeelte van de stadsmuur rond de Slijkpoort (afb. 18).⁴⁹

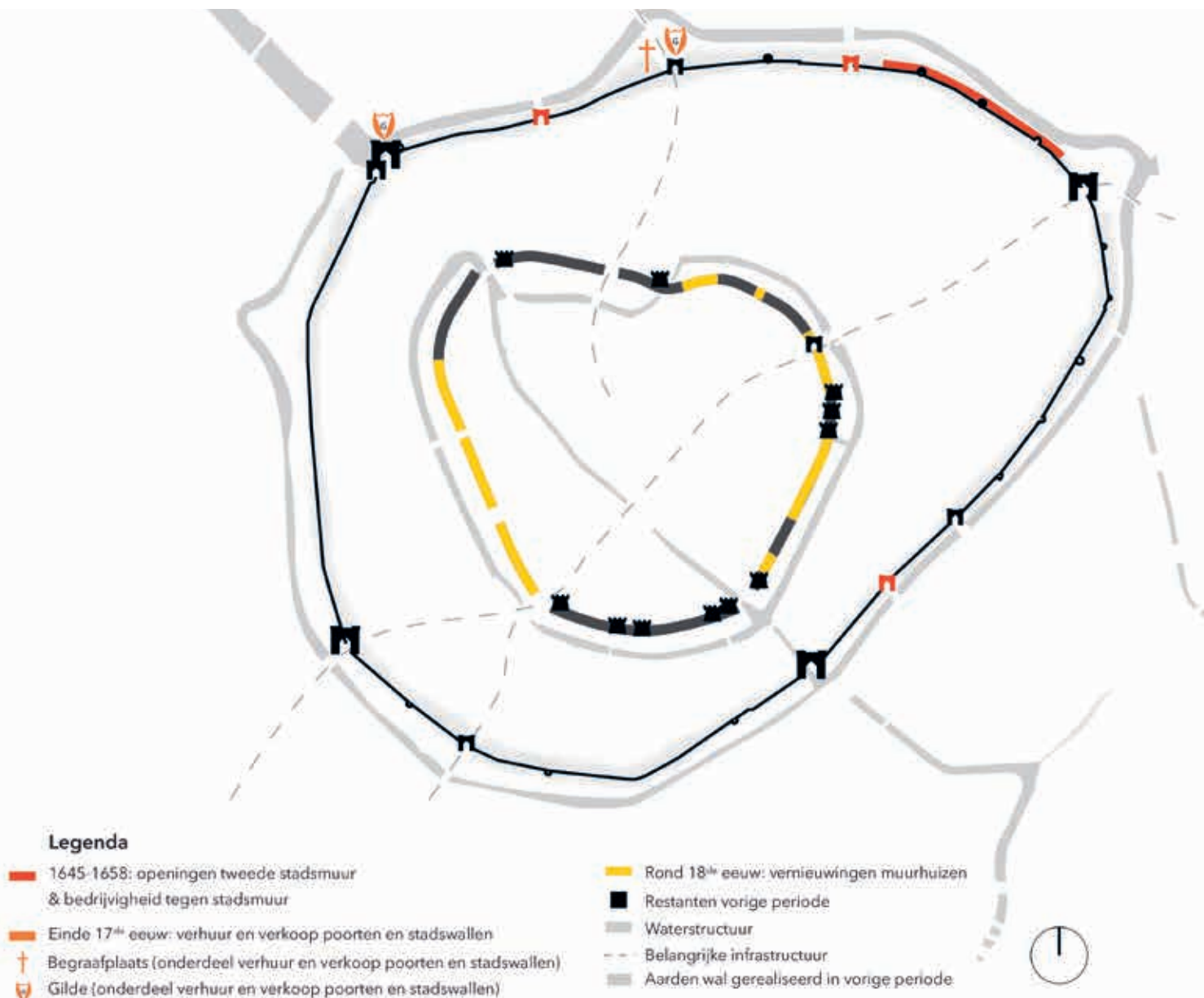
VAN VERDEDIGINGSLINIE NAAR WANDELING: 1829-NU

Aan het begin van de negentiende eeuw hadden de verdedigingswerken hun defensieve betekenis volledig verloren. Daarom ging het stadsbestuur op zoek naar een nieuwe bestemming. In 1829 begon de grootschalige sloop van de overgebleven delen van de tweede stadsmuur en transformeerde men de buitenste verdedigingslinie tot een plantsoen, waarvan grote delen

nog bestaan.⁵⁰ In deze periode verdwenen veel karakteristieke bouwwerken. Zo werd ruimte gemaakt voor een ‘wandeling’ in Engelse landschapsstijl, waarmee de stad aantrekkelijker moest worden gemaakt.⁵¹ Dit project werd aanvankelijk geleid door landschapsarchitect Hendrik van Lunteren, later door Jan David Zocher jr.⁵² De restanten van de aarden wallen en bastions vormden het perfecte decor.⁵³ Om de aanleg van het plantsoen te financieren werd in 1829 het Davidsbolwerk verkocht en getransformeerd tot algemene begraafplaats: dat leverde al meer geld op dan de hele wandeling tot dan toe had gekost (afb. 19).⁵⁴

In Zochers oorspronkelijke plan zouden ook de Monnikendam, de Koppelpoort en de stadsmuur langs de Sint-Annastraat verdwijnen. Hier werd echter in 1844 door koning Willem II een stokje voor gestoken door een verbod op de sloop van historische vestingwerken.⁵⁵ Het ontwerp werd aangepast door de relictin erin te integreren.⁵⁶ Desondanks bleven de restanten

18. Overzichtskaart van de ontwikkeling van de stadsmuren tot 1829 (tekening auteur)

19. Uitsnede uit de stadsplattegrond van D.J. Thomkins uit 1846, waarop het Zocherplantsoen gedetailleerd is weergegeven (Monumentenzorg Gemeente Amersfoort)

van de omwalling, met name de Koppelpoort, die het land- en waterverkeer belemmerde, veel stadsbestuurders een doorn in het oog. Er volgden meerdere plannen om de poort af te breken, met als argument dat er geen geld was voor herstelwerkzaamheden. De pas opgerichte Oudheidkundige Vereniging Flehite verzette zich hier fel tegen en zamelde geld in voor herstel en onderhoud. Zo wist ze in 1884 de poort te redden. Stadsarchitect W.H. Kam restaureerde de Koppelpoort met hulp van rijksbouwmeester Pierre Cuypers. Daarbij werden elementen gereconstrueerd, zoals de kantelen boven de landpoort en de mezekouw boven de Eem.⁵⁷

De toenemende aandacht en waardering voor de historische vestingwerken resulteerde op termijn in meer budget voor restauraties. Zo werd tussen 1931 en 1933 de Kamperbinnenpoort, die ook meermalen was bedreigd met sloop, gerestaureerd en werden vanaf 1973 zelfs delen van de stadsmuur gereconstrueerd (afb. 20).⁵⁸ De infrastructuur rond de Koppelpoort bleef echter een probleem. Uiteindelijk kon de poort worden behouden dankzij vernuftige verkeersplannen uit de jaren 1930 van stadsarchitect C.B. van der Tak, een groot voorstander van het behoud van historische monumenten. Hierbij werd naast de poort een rij nieuwe woningen toegevoegd waar voetgangers, die voorheen over dezelfde weg als het andere verkeer de stad in kwamen, omheen werden geleid. Op deze manier

20. Stadsmuur gezien vanuit het Plantsoen Oost ter hoogte van Achter de Kamp. Dit deel van de stadsmuur is een reconstructie en is voorzien van een waltoren en een arkeltoeren (foto Bureau Monumentenzorg, Archief Eemland)

21. Overzichtskarta van de ontwikkeling van de stadsmuren tot 2020 (tekening auteur)

werden verkeersstromen gesplitst en het verkeersprobleem opgelost (afb. 15).⁵⁹

Na 1945 deden zich vooral veel veranderingen voor op het tracé van de tweede stadsmuur. Om de verbindingen tussen de binnenstad en de geplande uitbreidingswijken te verbeteren, werd in 1946 het 'Restauratie- en verkeersplan' opgesteld, waarin een nieuwe ringweg rond de binnenstad was voorzien. Het plantsoen zou behouden blijven. Dit plan werd echter niet vastgesteld omdat het Nederlands Economisch Instituut een grotere verkeerstoename verwachtte. Het plan werd aangepast, waarbij een groot deel van het plantsoen alsnog verdween.⁶⁰ Dat gebeurde aan de zuid- en de oostkant, in aansluiting op infrastructurele ontwikkelingen.⁶¹

Binnen de eerste stadsmuur ontstond leegstand doordat veel Amersfoorters naar nieuwe buitenwijken

vertrokken. Grotere woningen zoals de royale muurhuizen bleven in trek, maar veel kleinere woningen kwamen leeg te staan. Ook detailhandel verplaatste zich naar buitenwijken.⁶² Ondanks de bevolkingsafname bleef de waardering voor het historische karakter van de binnenstad bestaan. Dit uitte zich onder meer in historiserende bouw en reconstructies. Men sprak in deze periode zelfs van de 'Amersfoortse ziekte', verwijzend naar de neiging de stad mooier te maken dan deze ooit was geweest.⁶³

In de jaren 1980 was, onder meer door het gebrek aan faciliteiten, de interesse in het wonen in de binnenstad beperkt. Daarom besloot de gemeente moderne winkelfuncties aan het centrum toe te voegen. Hoewel dit niet gebeurde op het tracé van de eerste stadsmuur, vormde deze ingreep een keerpunt in de ontwikkeling van de binnenstad. Met de architectoni-

sche uitstraling van de nieuwbouw op het tracé werd een nieuwe weg ingeslagen: er kwamen moderne interpretaties van de muurhuizen, waarbij klakkeloze imitaties werden vermeden. Mogelijk heeft de aanweziging van de Amersfoortse binnenstad als beschermd stadsgezicht hierbij een rol gespeeld.⁶⁴ In het voorstel stond dat verdere ruimtelijke ontwikkeling moest voortbouwen op aanwezige kwaliteiten. Dat suggereert dat er vernieuwende en niet langer historiserende architectuurvormen moesten worden toegepast, wat vanaf deze periode dan ook meer gebeurde.⁶⁵

BESLUIT

In geen andere grotere stad in Nederland zijn de vestingwerken zo prominent aanwezig als in Amersfoort. De stad heeft – mede door de vroege invloed van de erfgoedzorg – twee ‘wandelingen’: een met een uitgesproken stedelijk karakter op de binnenste ring en

een tweede, veel groenere op een groot deel van het tracé van de tweede stadsmuur. In beide ringen bleven iconische relicten behouden (afb.21). De vestingwerken hebben nooit echt goed gefunctioneerd, maar uit het voorgaande blijkt dat de samenhang tussen de beide ringen, de eerste stadsmuur, de muurhuizen en de tweede stadsmuur, juist daaruit voortkwam.

In hun huidige toestand zijn de beide stelsels het resultaat van een lang en complex proces van aanleg, gebruik, sloop, transformatie en reconstructie. Daardoor kent het tracé van de eerste stadsmuur vandaag de dag een grote variatie in architectuur uit verschillende periodes. Ook hebben ontwikkelingen buiten het centrum een grote rol gespeeld bij het behoud van de vestingwerken. Door verschuiving van het economisch zwaartepunt zijn grote industriële of infrastructurele uitbreidingen de binnenstad bespaard gebleven.⁶⁶

NOTEN

- 1 Dit artikel is gebaseerd op een scriptie aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, onder begeleiding van Reinout Rutte, die meedacht over de opzet en de periodisering. Veel mensen waren behulpzaam: Max Cramer voorzag het originele onderzoek van belangrijke correcties en aanvullingen. Francien Snieder dacht mee over de strategische functie van de muurhuizen binnen de eerste en tweede stadsmuur en de ontwikkeling van de tweede generatie muurhuizen langs de Breestraat. Ook Sandra Hovens dacht mee over de strategische functie van de muurhuizen tijdens de ontwikkeling van de stadsmuren.
- 2 F. Snieder, ‘De stadsmuren van Amersfoort’, *Amersfoort Magazine*, 7 (2004) nr. 1, 17–22.
- 3 J.E. Abrahamse, *Historische atlas van Amersfoort. Middelpunt van Nederland*, Nijmegen 2019, 10–11.
- 4 B.J.M. Speet, *Amersfoort (Historische Stedenatlas van Nederland; 2)*, Delft 1982, 6–7.
- 5 Snieder 2004 (noot 2).
- 6 Abrahamse 2019 (noot 3), 14–15.
- 7 Zie voor de muurhuizen: Centrum voor Archeologie, *Opgraving, Muurhuizen 49-51*, Amersfoort 1989: www.amersfoortopdekaart.nl/archeologie/binnenstad/muurhuizen-49-51/pointofinterest/detail (geraadpleegd 20 april 2020); Snieder 2004 (noot 2). Voor de Krankeledenstraat: T. d’Hollosy, L. de Leeuw en F. Snieder, *Amersfoort onder ons. Krankeledenstraat 20 en 22, archeologisch onderzoek naar de resten van de eerste stadsmuur*, Amersfoort 2009: docplayer.nl/197965-Amersfoort-onder-ons-krankeledenstraat-20-en-22-archeologisch-onderzoek-naar-de-resten-van-de-eerste-stadsmuur.html (geraadpleegd 20 april 2021).
- 8 Snieder 2004 (noot 2); S. Siemers-Den Dulk, *Amersfoortse muurhuizen. Dieventorencomplex en Secretarishuisje*, Bussum 2011.
- 9 A. van Engelenhoven, ‘Ouderdom van de Muurhuizen deel 1’, *Kroniek* 6 (2004) nr. 2, 6–7; A. van Engelenhoven, ‘Ouderdom van de Muurhuizen deel 2’, *Kroniek* 6 (2004) nr. 3, 8–9.
- 10 F. Snieder, ‘Boeren in de stad, en waarom Amersfoort een tweede stadsmuur bouwde’, *Jaarboek Flehite* 11 (2010), 46–63.
- 11 Snieder 2010 (noot 10).
- 12 Snieder 2010 (noot 10).
- 13 Abrahamse 2019 (noot 3), 16–17.
- 14 Snieder 2004 (noot 2).
- 15 Speet 1982 (noot 4), 7; Abrahamse 2019 (noot 3), 16–17.
- 16 Snieder 2010 (noot 10).
- 17 H. Janse en T. van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen*, Zaltbommel 1974, 17–22.
- 18 J.A. Brongers, *Historische encyclopedie van Amersfoort*, Amersfoort 1998, lemma ‘belegeringen’: <https://www.archiefeemland.nl/hulp-bij-onderzoek/tips/historische-encyclopedie/b/belegeringen-aanslagen> (geraadpleegd 21 april 2021); zie tevens D. Steenbeek, ‘Eerste berichten van de Koppelpoort. De koppelpoort in de archiefstukken’, in: S. Hovens en M. Cramer (red.), *De Koppelpoort. Hart van de Amersfoortse stadsverdediging*, Bussum 2004, 26–45.
- 19 Snieder 2010 (noot 10).
- 20 A. van Engelenhoven, *Middeleeuwse huizen in Amersfoort*, Bussum 2006, 8–17; J. Clarijs, *Bollenburg. Het huis van Oldenbarnevelt*, Bussum 2017, 14–15.
- 21 H. Halbertsma, ‘Tinnenburg werd reeds voor 1414 gebouwd’, *Amersfoortsche Courant*, 15 maart 1957.
- 22 Snieder 2010 (noot 10).
- 23 Van Engelenhoven 2006, (noot 20), 30–47.
- 24 S. Hovens, ‘Verrassende ontdekkingen bij een verbouwing. Muurhuizen ouder dan gedacht’, *Kroniek* 18 (2016) nr. 4, 16–17; A. van Engelenhoven, ‘Speuren naar de oudste stadsmuur’, *Kroniek* 6 (2004) nr. 1, 10–11.
- 25 Abrahamse 2019 (noot 3), 14–15.
- 26 Siemers-Den Dulk 2011 (noot 8), 10–15; Van Engelenhoven 2006 (noot 20), 8–17, 30–47.
- 27 d’Hollosy, De Leeuw en Snieder 2009 (noot 7).
- 28 T. d’Hollosy, ‘Amersfoort Breestraat 20’, in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1992-1993*, Hilversum 1997, 20–22.
- 29 Brongers 1998 (noot 18), lemma: belevingen en 16de eeuw.
- 30 Snieder 2004 (noot 2); T. d’Hollosy, *Zocherplantsoen Noord langs rustig water. Archeologisch onderzoek naar de verloren gewaande Portugees-joodse begraafplaats bij de Bloemendalsebuitenpoort*, Amersfoort 2006: wegwijso33.nl/Joodse%20begravingplaats.pdf (geraadpleegd 23 april 2021).
- 31 T. Reichgelt, ‘De bolwerken van Adriaen Anthonisz van Alckmaer’, *Amersfoort Magazine* 7 (2004) nr. 1, 32–34; Speet 1982 (noot 4), 11.
- 32 Abrahamse 2019 (noot 3), 20–21.
- 33 Reichgelt 2004 (noot 31).
- 34 Reichgelt 2004 (noot 31).
- 35 Abrahamse 2019 (noot 3), 20–21.
- 36 Abrahamse 2019 (noot 3), 20–21.
- 37 Speet 1982 (noot 4), 11–12.
- 38 Snieder 2004 (noot 2).
- 39 www.amersfoortopdekaart.nl/geraadpleegd 22 april 2021).
- 40 www.amersfoortopdekaart.nl/geraadpleegd 22 april 2021).
- 41 B. Elias, *Amersfoort in beeld. Zes eeuwen stadsgezichten*, Amersfoort 2019, 41–42.
- 42 Reichgelt 2004 (noot 31).
- 43 d’Hollosy 2006 (noot 30).

- 44 Speet 1982 (noot 4), 12; Brongers 1998 (noot 18), lemma: Koppelpoort.
- 45 Speet 1982 (noot 4), 11.
- 46 Clarijs 2017 (noot 20), 12-17.
- 47 Steenbeek 2004 (noot 18).
- 48 Van den Braber en Hovens 2004 (noot 18), 13-14.
- 49 C. van den Braber, 'Van stadsmuur naar wandeling', *Flehite* 14 (1982) nr. 4, 82-93.
- 50 Steenbeek 2004 (noot 18).
- 51 C. van den Braber en S. Hovens, 'Stadsverdediging', in: Hovens en Cramer 2004 (noot 18), 9-24.
- 52 Abrahamse 2019 (noot 3), 42-43.
- 53 Abrahamse 2019 (noot 3), 42-43.
- 54 Van den Braber 1982 (noot 49).
- 55 B. Elias, 'Voortbestaan Koppelpoort bedreigd. De restauratie van de Koppelpoort in 1885-1886', in: Hovens en Cramer 2004 (noot 18), 46-63.
- 56 Abrahamse 2019 (noot 3), 42-43.
- 57 Elias 2004 (noot 55).
- 58 Abrahamse 2019 (noot 3), 42-43; Elias 2004 (noot 55).
- 59 A. Groot en M. Cramer, *C.B. van der Tak. Stadsarchitect tussen modernisme en traditie 1929-1945*, Bussum 2007, 317-321.
- 60 Abrahamse 2019 (noot 3), 58-59.
- 61 R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Zutphen 1984, 57-59.
- 62 J. Teters, 'Naar een Moderne City! 30 jaar binnenstadsvernieuwing in Amersfoort (1945-1975)', *Jaarboek Flehite* 11 (2010), 88-117.
- 63 Abrahamse 2019 (noot 3), 58-59.
- 64 Abrahamse 2019 (noot 3), 72-73.
- 65 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Amersfoort tot beschermd stadsgezicht*, [Zeist] 1983; archisarchief.cultureelergoed.nl/Beschermde_Gezichten/BG1446/ (geraadpleegd 22 april 2021).
- 66 Smook 1984 (noot 61), 57-59.

H. VAN DE POL MSc studeerde Architectuur aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Zij studeerde af in juni 2021 en is momenteel architect in opleiding.

AMERSFOORT'S CITY WALLS DEVELOPMENT AND REDEVELOPMENT THROUGH THE CENTURIES

HILDE VAN DE POL

The development of Amersfoort's two city walls can be divided into five periods. The first city wall was built in the first period 1259-1379. Although Amersfoort had been granted a charter in 1259, construction of the wall did not commence until after a serious assault by troops from the duchy of Gelre (Geulders) in 1274. The defensive wall was made stronger on that side, probably in expectation of more attacks from that direction.

Between 1380 and 1500 Gelre troops attacked Amersfoort on multiple occasions and offensive firepower increased. Interestingly, Amersfoort opted to build a second city wall rather than reinforcing the existing one, considerably increasing the size of the city in the process. However, the project proved difficult to finance, defend and maintain, most likely due to the stagnating economy. Instead of being demolished after the second wall was in place, the first wall was reinforced with abutting houses, thereby becoming a kind of rampart within a rampart.

The new fortifications turned out to be ineffective and in 1501 the city council decided to demolish the first city wall. This freed up space for a second generation of wall houses, mostly built from reused stone and with their front elevation on the trajectory of the first wall, with the exception of the houses along Krankeledenstraat and the southern section of Breestraat. In this same period, up until 1644, there was an attempt to strengthen Amersfoort's defences. Several fortification plans were drawn up, none of which was implemented in its entirety, most probably due to a lack of financial resources. The ramparts that were realized are concentrated in the south-west since in this

period the possibility of a new Spanish incursion was greater than any threat from Gelre.

In the third period, 1645-1828, the council's approval of additional openings in the city wall marked the beginning of a gradual deterioration of the defensive works. They had always been a big budget item, yet they had not been particularly effective. Accordingly, the council decided to convert the fortifications into lucrative functions. The Davidsbolwerk, for example, was turned into a cemetery. The most extensive demolition probably started in 1778 when it was also decided to dismantle various outer and inner gates in the second city wall.

By 1829 the fortifications had entirely lost their defensive function and the city council proposed converting the outer line into a green pathway encircling the city, which would have resulted in the disappearance of all remaining traces of the wall. However, this was averted in 1844 by a national ban on the demolition of fortifications and they were subsequently integrated with the walking route. City planners continued to submit applications for demolition but encountered fierce resistance from heritage organizations. In addition, many remnants avoided demolition because most urban expansion occurred outside the historical centre. This resulted in a concomitant shift in the economic focus so that the fortifications no longer needed to be sacrificed to industrial development. Towards the end of the nineteenth century, with appreciation for the heritage value of fortifications growing, money became available for their restoration and Amersfoort's historical centre was declared a conservation area.

HETTIE PETERSE, ELSBETH ROOKER,
ROB CAMPS EN KAREL EMMENS (RED.)

DE STEVENSKERK 750 JAAR SPIEGEL VAN NIJMEGEN

Nijmegen (Vantilt) 2017, 320 pp., ill. in kleur,
ISBN 978 94 6004 345 1, € 29,95

In 1254 stichtte graaf Otto II van Gelre een nieuwe parochiekerk voor Nijmegen. De oude kerk aan de oostzijde van de Valkhofburcht moest plaatsmaken voor nieuwe verdedigingswerken. Zeven jaar eerder had de graaf de stad, inclusief burcht, verworven als onderpand voor een kapitale lening aan rooms-koning Willem van Holland. Omdat deze nooit werd afgelost, kwam Nijmegen aan Gelre. De nieuwe kerk verrees op de Hundisberg, ongeveer vijfhonderd meter ten westen van het Valkhof. Sinds die tijd ontwikkelde de Stevenskerk zich als hoofdkerk van de stad. Dat gegeven vormt het overkoepelende thema voor *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*, geschreven in opdracht van de Stichting Stevenskerk en de gemeente Nijmegen.

Aanleiding voor deze uitgave waren in 2013-2015 uitgevoerde restauratiewerkzaamheden. Deze maakten grondig bouwhistorisch onderzoek op de steiger mogelijk. Het was ook tijd voor een nieuwe studie over deze bijzondere kerk; naast een reeks kleinere deelstudies waren er alleen de monografie van gemeentearchivaris H.D.J. van Schevichaven uit 1900 en de *Historische bijdragen bij gelegenheid van de voltooiing der restauratie* uit 1969.

Elf specialisten leverden de teksten voor dit nieuwe boek. De betreunde Jan Kuys tekende voor de hoofdstukken over de vroegste geschiedenis van de Nijmeegse parochiekerk, de stichting van het kapittel, de turbulente ontwikkelingen in de zestiende eeuw en de betekenis van de heilige Stefanus voor Nijmegen.

Karel Emmens zorgde voor verreweg de grootste bijdrage in de vorm van een uitgebreide analyse van de middeleeuwse bouwgeschiedenis. Elizabeth den Hartog analyseerde de bouwsculptuur, terwijl Paul le Blanc de middeleeuwse schilderingen voor zijn rekening nam. Gerard Lemmens en Jörg Soentgerath onderzochten het graf van Catharina van Bourbon. Voor de periode vanaf de Reductie van Nijmegen in 1591 belichtten Lemmens en Anton van de Sande respectievelijk de bouw- en interieurgeschiedenis en het gebruik van de kerk. De drie orgels van de kerk werden onder de loep genomen door Joost Langeveld. Ronald Glaudemans schreef het gedeelte over de vroegtwintigste-eeuwse restauratiegeschiedenis en de verwoesting en wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog en Mayke Haaksma en Louis Gerdessen blikken terug op de recente restauratie van kerk en toren.

Een bespreking van een boek met zoveel onderwerpen en auteurs overstijgt de ruimte die in dit kader beschikbaar is. Deze recensie concentreert zich daarom op de middeleeuwse periode, die het grootste deel van het boek beslaat. De andere bijdragen in dit boek zijn echter alleszins de moeite waard. Ze dragen wezenlijk bij aan een beter begrip van de Nijmeegse hoofdkerk zoals wij die kennen. Zeker voor het aanzien van het kerkinterieur zijn de post-reformatorische ontwikkelingen bepalend geweest.

Puttend uit jarenlang bouwhistorisch onderzoek beschrijft Karel Emmens op overtuigende wijze stap voor stap de bouwgeschiedenis. Talrijke tekeningen, sche-

ma's en illustraties ondersteunen zijn betoog. Dankzij de steeds onvoltooide projecten zijn van de oudere bouwfasen substantiële delen bewaard, wat bouwhistorisch onderzoek aan deze kerk bijzonder dankbaar maakt. Daarbij betreft Emmens ook de schriftelijke bronnen. Hoewel het middeleeuwse archief van de kerk grotendeels verloren is gegaan, bestaan er voor de geschiedschrijving van dit gebouw enkele belangwekkende documenten: onder meer het genoemde document uit 1254, maar ook de stichtingsoorkonde van het kapittel door gravin Catharina uit 1469.

Uitzonderlijk zijn de passages over de Stevenskerk in de *Gelderse kroniek* (circa 1465) van Willem van Berchen, vicaris en later kanunnik van de kerk. Bij weinig middeleeuwse kerken in Nederland beschikken we over zo'n precieze bron. Van Berchen geeft zeer specifieke informatie over de bouwgeschiedenis, waarvan hij zelf getuige was. Zijn tekst kreeg terecht een prominente plek vooraan in het boek, met foto's van de relevante originele folio's, een transcriptie van de Latijnse tekst en een Nederlandse vertaling. Het betoog van Van Berchen is opvallend eenduidig en vaak goed te verenigen met de resultaten die uit het bouwhistorisch en architectuurhistorisch onderzoek naar voren zijn gekomen.

Het is aannemelijk dat de in 1254 begonnen kerk in 1272 in aanzienlijke mate voltooid was en in ieder geval kon worden gebruikt. Op 7 september 1272 namelijk wijdde wijbisschop Albertus Magnus – optredend namens de aartsbisschop van Keulen waar Nijmegen destijds onder viel – drie altaren in de kerk waaronder het hoofdaltaar. De bouwgeschiedenis van de kerk tot in de zestiende eeuw was er vervolgens een van steeds weer nieuwe planwijzigingen en uitbreidingen. Emmens beschrijft er zeven: na (1) het basilicale dertiende-eeuwse kerkgebouw volgde de bouw van (2) de westtoren rond 1300. Rond 1350 startte onder Reinoud III van Gelre de bouw van (3) een nieuwe oostpartij met dwarsschip, gevolgd door (4) de gedeeltelijke herbouw en uitbreiding van het schip (tussen circa 1390 en 1410) in de vorm van een hallenkerk. Na het gereedkomen hiervan werd besloten het zestig jaar oude koor te vervangen door (5) een nieuw omgangskoor met zij- en straalkapellen. Opvallend zijn de tweezijdig gesloten straalkapellen. Op 29 november 1429 brandde de kerk-toren uit. De werkzaamheden aan het koor kwamen op een lager pitje te staan om eerst (6) een nieuwe toren te bouwen. Uiteindelijk zou de koorlantaarn van het hoogkoor zelfs niet meer gerealiseerd worden, zodat ook het koor de karakteristiek van een hallenkerk kreeg. Eind vijftiende eeuw begon de bouw van (7) een fors van zijbeuken voorzien transept op de plaats van het oude transept en de oostelijke travee van het schip. Ook dit project bleek te ambitieus. Net als het koor bleef het transept zonder de geplande lichtbeuk. Aan de uitvoering van het plan voor een nieuw schip werd

helemaal niet meer begonnen. Met de Reformatie kwam een einde aan de architectonische ambities voor de Stevenskerk.

De bouwgeschiedenis die Emmens voorstelt is geen fundamenteel nieuwe, maar bevat wel talrijke verfijningen en correcties op die van Van Agt uit 1969. Zo weet hij niet alleen helderder de bouwfasen, maar ook een aantal bouwcampagnes te onderscheiden. Onderzoek van Soentgerat naar de steenhoudersmerken en van Den Hartog naar de bouwsculptuur (zie verderop) en niet in de laatste plaats de studie van Ronald Glaudemans naar de instandhoudingsgeschiedenis (in het bijzonder na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog) leveren belangrijk aanvullend en contextueel materiaal.

Interessant is de passage die Emmens wijdt aan de eerste, in 1429 verwoeste toren van de kerk en de vergelijkende zoektocht naar nog bestaande kerktorens. Cruciaal daarin is de beschrijving van Willem van Berchen. Emmens kiest in zijn schematische reconstructie voor een toren waarvan de vier gevels de vorm van een gedecoreerde puntgevel hebben met daarop een vierzijdige spits van ruitvormige dakschilden en met op iedere hoek een klein hoektorentje, zoals de Patroklidom in Soest (Westfalen). De hoektorentjes zijn de interpretatie van 'cornu' bij Van Berchen. Maar de betekenis van dit woord in deze context is ongewis. Het is de vraag of Van Berchen inderdaad dergelijke hoektorentjes bedoelde of dat hij hiermee duidde op de gedecoreerde puntgevelvlakken. In het laatste geval zou de toren vooral gelijkenis hebben vertoond met die van de Apostelenkerk in Keulen, die Emmens overigens ook noemt. Het kapittel (en met name de deken) van deze kerk genoot tot aan de Reformatie de vruchten van de Nijmeegse parochie. De macht van het Apostelenstift blijkt meermaals uit de overgeleverde documenten en het is aannemelijk dat het ook invloed had op de architectonische keuzes voor de Stevenskerk.

Zeer welkom zijn de twee substantiële hoofdstukken over de bouwsculptuur, niet alleen ten behoeve van de bouwgeschiedenis, maar ook vanwege het beeldhouwwerk zelf, waarvan een deel van zeer hoog niveau is. Door verwerking, godsdienststrijd, oorlog en restauratie is veel beeldhouwwerk verloren gegaan, vooral in het westelijk deel van de kerk. Er is echter voldoende oorspronkelijk materiaal over om de ontwikkeling van de decoratie in de loop van de eeuwen te volgen. Den Hartog laat zien dat de bouwsculptuur van de Stevenskerk aanvankelijk veel overeenkomsten vertoont met die elders in het Gelderse en Nederrijnse gebied. Dat geldt met name voor de dertiende-eeuwse knop- en knolkapitelen en de vroegvijftiende-eeuwse bladkranskapitelen met schotelachtige dekplaten in de kooromgang. Bij het transept – en speciaal het zeer fraaie zuidportaal met voorhal op 3/6-grondslag – voe-

ren de relaties ook dieper in het Heilige Roomse Rijk. De detaillering van deze sculptuur uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw is van uitzonderlijke kwaliteit. Bij de bouwsculptuur van het transept komen vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw door de renaissance geïnspireerde vormen voor, maar ze bereiken lang niet de kwaliteit van het vroegere werk.

Het welkome intermezzo over het graf van Catharina van Bourbon maakt nieuwsgierig naar wat nu de rol van Gelderse graven en hertogen is geweest in de geschiedenis van de Stevenskerk. Nijmegen was als een van de hoofdsteden van Gelre in concurrentie met Arnhem, Roermond en Zutphen. Op welke manier maakten de machthebbers gebruik van de representatieve kracht van de kerkelijke bouwkunst? Hoe verhielden zich het Keulse Apostelenstift, de Gelderse graaf (later hertog) en de steeds zelfbewustere stedelijke elite in dit opzicht tot elkaar?

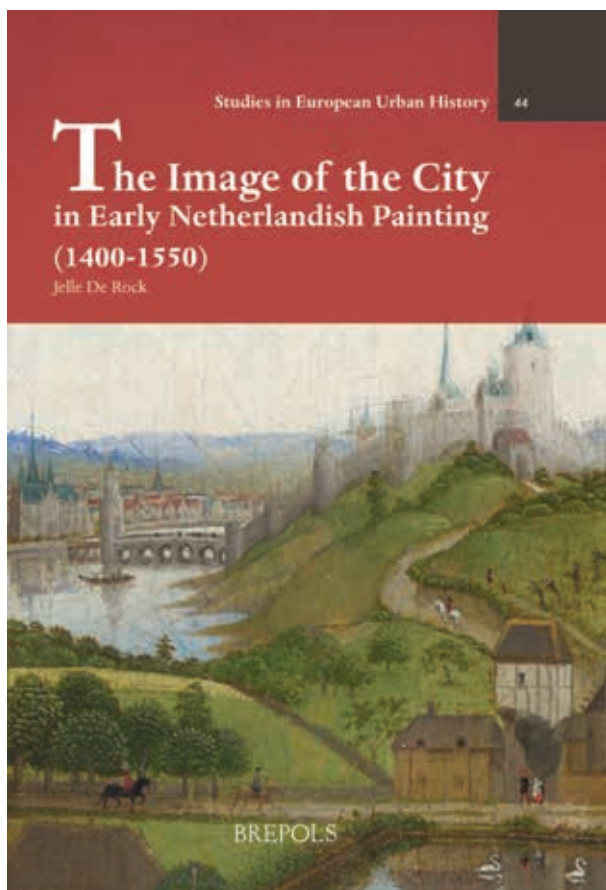
Wezenlijk voor het beeld van de middeleeuwse kerk is de veelkleurige afwerking. Paul le Blanc presenteert de muur- en gewelfschilderingen die – vaak fragmentarisch en/of sterk gerestaureerd – zijn overgeleverd. Deze dateren uit de periode 1450-1580. Vooral iconografisch zijn ze bijzonder, zoals de schildering met de heilige Ontkommer. Een opmerkelijke ontdekking tijdens de laatste restauratie was dat de afbeelding van een stad in een vensterdaghant in de zuidelijke zijbeuk de verdorven stad Babylon voorstelt, mogelijk als onderdeel van een Laatste Oordeel-iconografie.

Lezing van dit kloeke werk vraagt veel concentratie. Sommige auteurs duiken direct diep de materie in en dat maakt hun hoofdstukken minder toegankelijk. De lezer zou bijzonder geholpen zijn geweest met een al-

gemene introductie op het kerkgebouw: een beschrijving en analyse op hoofdlijnen aan de hand van een aantal goede overzichtsfoto's (die worden node gemist), een plattegrond en doorsneden waarin de uitgebreide bouwfaserings is aangegeven. Zowel een nummering van illustraties als verwijzingen ernaar in de tekst ontbreken. Hierdoor moet de lezer soms erg lang – en soms tevergeefs – zoeken of een gewenste afbeelding in het boek voorkomt. Het notenapparaat is beperkt gehouden, vooral in de reeks hoofdstukken over de middeleeuwse bouwgeschiedenis. Voor een boek dat zich ook richt op een breed publiek, is dat wellicht begrijpelijk. Voor de wetenschappelijk geïnteresseerden betekent het dat men soms op de niet-gepubliceerde bouwhistorische onderzoeken van Karel Emmens en, voor de zestiende eeuw, Jörg Soentgerath moet terugvallen.

Genoemde tekortkomingen lijken het gevolg van de spagaat tussen de wens om een boek voor een breed publiek te schrijven en de ambitie om een wetenschappelijke studie te publiceren. Adequate illustratieverwijzingen zouden het boek ook juist voor een algemeen publiek toegankelijker hebben gemaakt. En een aantal extra pagina's eindnoten zou bij deze dikke pil weinig hebben uitgemaakt. Dat alles laat echter onverlet dat deze nieuwe monografie over de Stevenskerk een belangrijke aanwinst is. Dat geldt in het bijzonder, maar zeker niet alleen, voor de middeleeuwse architectuur- en kunstgeschiedenis. Daarmee wordt het Nijmeegse karakter van het boek ruim overstegen.

JEROEN WESTERMAN

JELLE DE ROCK

THE IMAGE OF THE CITY IN EARLY NETHERLANDISH PAINTING (1400-1550)

(*Studies in European Urban History* 44), Turnhout (Brepols) 2019, 356 pp., 112 ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 2 503 57982 5, € 94

Stadsgeschiedenis is een betrekkelijk jonge maar bloeiende tak binnen de geschiedenisstudie. Ze richt zich weliswaar vaak op individuele steden, maar ambiëert vooral stedelijke verschijnselen en processen in hun samenhang te analyseren en te interpreteren. Stadshistorici betreden vaak meerdere deelgebieden: economische, sociale en politieke geschiedenis, kunstgeschiedenis enzovoorts.¹ In de Lage Landen zijn de voornaamste centra de universiteiten van Antwerpen, Gent, Leuven en Amsterdam, met als trait-d'union het *Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*. Vooral in België bestaat veel belangstelling voor de theorie van de stadsgeschiedenis en voor de bestudering van de stad binnen het ruimere kader van de mentaliteitsgeschiedenis. Deze is door Jelle De Rock omschreven als 'de subjectieve gewaarwording van de stedelijke ruimte en het discours van de representatie ervan'.²

Tegelijk met de stadsgeschiedenis groeide na omstreeks 1980 de belangstelling voor het beeld als bron van historisch onderzoek; dit terrein is lange tijd door historici veronachtzaamd en in feite pas sinds omstreeks 1990 in bredere kring serieus genomen.³ Binnen de stadsgeschiedenis was die belangstelling er al betrekkelijk vroeg, zoals blijkt uit de tentoonstellingscatalogus *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw* (1977).⁴ In Nederland gebeurde daarna weinig op dit gebied, maar in Duitsland en Italië werd de *Stadtbildforschung* of *iconografia*

della città in de jaren negentig zelfs een officiële tak van onderzoek. In 1999 verscheen het befaamde *Das Bild der Stadt in der Neuzeit*, met talrijke bijdragen over onder andere de typologie van het picturale stadsgezicht en stadsgezichten als bron voor de verschillende takken van historisch onderzoek, zoals de mentaliteitsgeschiedenis.⁵

Parallel hieraan was al eerder, gestimuleerd door het beroemde *The Image of the City* (1960) van Kevin Lynch, in de Angelsaksische wereld de 'cognitieve' geografie ontstaan naast de traditionele beschrijvende historische geografie en cartografie.⁶ In het voetspoor van die 'cognitieve' geografen gingen ook – het eerst in Italië – historische cartografen onderzoeken hoe landschappen en steden door gebruikers en bezoekers zintuiglijk en mentaal werden ervaren en vervolgens in beeld gebracht in panorama's en andere semi-cartografische stadsporetten.⁷

Het was de Antwerpse economisch historicus en stadshistoricus Peter Stabel die op het idee kwam om de uit de economie stammende kwantitatieve en seriële bestudering van bepaalde thema's in een welomschreven corpus toe te passen op middeleeuwse en vroegmoderne stadsgezichten, ten behoeve van een feitelijke onderbouwing van de stedelijke mentaliteitsgeschiedenis. Zo verscheen in 2012 in het kader van het universitaire project 'Beeld van de stad' het proefschrift van historicus Jelle De Rock, waarvan dit boek

de Engelstalige bewerking is.⁸ De titel is een variant op die van Lynch uit 1960. Ook hier betekent 'image' niet 'weergave', maar 'voorstelling', 'verbeelding'.

De Rock begint met vast te stellen dat de bloeiende stadscultuur in de Bourgondische Nederlanden leidde tot wat hij noemt een 'sophisticated iconografie van de stad' in de schilderkunst, opmerkelijk gedetailleerd en natuurgetrouw. De schilderkunst uit die tijd is daardoor een rijke bron van informatie over de fysieke stad en het leven in de stad. Maar dat is niet het doel van dit boek. De Rock wilde weten wat 'het beeld van de stad' in de schilderkunst ons zegt over hoe de stad werd waargenomen ('perceived') door contemporaine kunstenaars en opdrachtgevers, en door de laatmiddeleeuwse maatschappij als geheel (21-22).

Hij heeft daartoe uit het geheel van de 1700 Zuid-Nederlandse paneelschilderijen uit de periode ca. 1420-1520 die zijn gedocumenteerd door het Studiecentrum Vlaamse Primitieven in Brussel, een corpus van 550 panelen van de bekendste meesters (inclusief die met noodnamen) samengesteld. Het betreft meesters uit Doornik, Brugge, Brussel, Leuven en Gent. Antwerpen, met zijn pas tegen 1500 ontluikende paneelschilderkunst, is niet meegenomen. De selectiecriteria binnen de groep van 1700 worden niet nader beschreven, het is onder meer niet duidelijk waarom bepaalde kleine meesters (Vrancke van der Stockt, Colijn de Coter) niet zijn gekozen.

Van deze 550 panelen bleken er 220 een of meer gezichten in of op een stad te bevatten. Deze gezichten zijn geanalyseerd op het voorkomen van bepaalde iconografische motieven ('coding categories'), met de bedoeling om hierdoor te 'meten' in hoeverre verschillende 'dimensies' van de stedelijke ruimte in het stadsgezicht zijn uitgedrukt (46). Het is namelijk bekend dat deze gezichten weliswaar vaak min of meer herkenbare gebouwen bevatten, maar in feite fictieve constructies zijn. In deze selectieve weergave openbaart zich, aldus de veronderstelling, 'hoe de middeleeuwse mens zijn betrekking tot en zijn houding tegenover het fenomeen stad definieerde' (25). In de praktijk blijkt het daarbij overigens te gaan om de kerkelijke, bestuurlijke en adellijke bovenlaag, omdat daaruit de door De Rock onderzochte opdrachten voortkwamen.

De vier 'coding categories' die De Rock koos, worden in afzonderlijke hoofdstukken behandeld. In hoofdstuk I ('Religious space. The city as devotional theatre') komen gezichten aan bod waarin de uitgebeelde stad volgens de auteur – in de iconologische traditie van Panofsky – niet het contemporaine maar het historische of het hemelse Jeruzalem verbeeldt (hoewel hij deze methode karakteriseert als 'old-fashioned').⁹ Het valt op dat De Rock de veelheid aan afgebeelde kerken niet, zoals de lezer zou verwachten, interpreteert als tekens van een bloeiend eigentijds religieus stedelijk leven.

Daardoor komt dit hoofdstuk wat apart te staan van de volgende drie.

Hoofdstuk II ('Economic space. The pulse of the city') behandelt de mate waarin de schilderkunst aandacht schonk aan het eigentijdse bedrijfsleven en koopmansbestaan. De Rock concludeert dat – na de gedetailleerde en levensechte weergave van het maatschappelijk leven bij Van Eyck en zijn generatiegenoten – in de tweede eeuw helft de door hen geschapen beeldmodellen steeds meer gestileerd werden en zo een onwettelijk en wat hij noemt 'idealiserend' karakter kregen. Hij verklaart dit voorzichtig met de veronderstelling dat rijk geworden kooplieden de tweeslachtige of zelfs negatieve houding tegenover handel en nijverheid overnamen van de traditionele aristocratie. In een tot paragraaf uitgegroeide voetnoot tekent hij hierbij overigens aan dat dit niet geldt voor de laatziende-eeuwse havengezichten, met name die uit het betrekkelijk jonge, relatief laat opbloeiende en niet in het Brusselse corpus vertegenwoordigde Antwerpen.

In hoofdstuk III ('Monumental space. The city as a stage') wordt de al in hoofdstuk II gesignaleerde 'idealisation' van het geschilderde stadsbeeld van na circa 1450 uitgewerkt. Ze gaat volgens De Rock gepaard met 'monumentalisation' en 'theatricalisation'. De stad, en met name het geheel van gebouwen die stedelijke macht uitdrukken (stadhuis, belfort, poorten enzovoort), wordt hier als het ware een decor voor de stedelijke sociaal-politieke arena. De auteur bekijkt deze voorstellingen steeds vanuit het gezichtspunt van de heersende klasse, die ook de opdrachten uitdeelde en die volgens hem hierin haar eigen suprematie projecteerde. In hoofdstuk IV ('Looking away from the city. Urban depictions of a rural ideal') presenteert hij de uitgebeelde buitenstedelijke omgeving als uitdrukking van het door de stedelijke landeigenaren gekoesterde ideaal van het aristocratische buitenleven.

Het boek had hier kunnen eindigen, maar bij wijze van *excursus* volgt nog een uitvoerig hoofdstuk V ('Towards an identifiable city. Town portraits of the sixteenth century'). Hierin behandelt De Rock het tussen 1520 en 1550 in de Lage Landen tot bloei komende 'stadsportret': profielen, panorama's, vogelvluchtgezichten en 'perspectiefplattegronden' (met isometrisch weergegeven bebouwing). De invalshoek is hier niet kwantitatief, maar klassiek typologisch. In het voetspoor van Nuti (zie noot 6) beschouwt hij ook dit genre allereerst mentaliteits-historisch, als de (perspectivisch steeds verder geperfectioneerde) uitdrukking van een toenemend stedelijk besef van identiteit (198). Toch is dit hoofdstuk nog het meest traditioneel van opzet en inhoud, doordat De Rock – bij mijn weten voor het eerst – een vrijwel volledig historisch overzicht biedt van de destijds in de Nederlanden verschenen stadsportretten.¹⁰ De geïnteresseerde lezer neemt daarom het hybride karakter van het boek als geheel

graag voor lief. Interessant is zijn conclusie dat in de loop van deze kleine halve eeuw het portret evolueerde van het (door hem naar de kijkrichting vernoemde) 'horizontale' stadsprofiel met zijn varianten in de richting van de zuiver 'verticale' plattegrond met bebouwing. Dit kan gelden voor de Zuidelijke Nederlanden, hoewel de plattegrond op zichzelf vermoedelijk de oudste papieren heeft en het profiel ook na 1550 beslist een populair portrettype bleef, al dan niet gecombineerd met een plattegrond. Dat wijst eerder op verschillende, naast elkaar bestaande tradities van het stadsportret.

De Rock is niet geheel consistent in zijn typering en terminologie. Zo kenschetst hij Cornelis Anthonisz' portret in houtsnede van Amsterdam (1544) als een 'vrijwel identieke gedrukte versie' van diens geschilderde gezicht in vogelvlucht van Amsterdam uit 1538, terwijl het in feite gaat om een zeer vroeg voorbeeld van een mathematisch tamelijk zuivere perspectiefplattegrond, blijkbaar gebaseerd op dezelfde opmeting als het schilderij, maar met een bredere, tevens praktische informatieve functie.¹¹

Het boek als geheel heeft het wat stijve format van het proefschrift behouden, met een zeer lange methodisch-theoretische inleiding en ook per hoofdstuk

korte inleidingen en conclusies. Het geheel overziende vraagt deze lezer zich af of de uitkomst van het tijdrovende kwantitatieve (De Rock schrijft: 'serial') onderzoek niet wat mager is, gezien de uiteindelijk uitermate voorzichtige en soms nogal voor de hand liggende antwoorden op de oorspronkelijke hoofdvraag naar het stadsgezicht als expressie van een mentaliteit. Het boek is bovendien hier en daar nogal wijdlopig, waardoor de hoofdlijn soms verloren dreigt te gaan onder de vracht aan informatie.

Hoewel men dus aarzelingen kan hebben over zowel vraagstelling als uitvoering, biedt De Rock zeer veel informatie in de vorm van talrijke interessante incidentele observaties per afzonderlijk geschilderd stadsbeeld. Jammer genoeg ontbreekt dan weer een index, waardoor die observaties niet zo makkelijk zijn te vinden. Men mag hopen dat De Rock in een volgend boek de rijke informatie over de vroege Vlaamse stedelijke bouwkunst in haar historische context die zijn onderzoek heeft opgeleverd, nog eens zal presenteren op een ook voor niet-mentaliteitshistorici toegankelijke wijze.

BOUDEWIJN BAKKER

NOTEN

- Zie onder meer H.S.J. Jansen, 'De Nederlandse stadshistoriografie in internationaal perspectief. Een geschiedtheoretische analyse', *BMGN* 111 (1996), 47-76.
- Een vroeg voorbeeld van deze benadering is H. de Mare en A. Vos (red.), *Urban rituals in Italy and the Netherlands. Historical contrasts in the use of public space, architecture and the urban environment*, Assen 1993. Voor de historiografische achtergrond zie J. De Rock, 'De stad verbeeld. De representatie van stedelijke ruimte in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een status quaestio-nis', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012), 248-261, hier: 248.
- Cruciale publicaties waren R.L. Rotberg en T.K. Rabb (red.), *Art and history. Images and their meaning*, Cambridge, Mass. 1988 en P. Burke, *Eyewitnessing. The uses of images as historical evidence*, Ithaca 2001. Lavedan schreef al in 1954: 'les représentations des villes [...] n'important pas moins à [...] l'histoire de l'esprit humain.' Zie P. Lavedan, *Représentation des villes dans l'art du moyen âge*, Parijs 1954, 7.
- C. van Lakerveld (red.), *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw/The Dutch Cityscape in the 17th Century and its Sources*, tent.cat. Amsterdam (Amsterdams Historisch Museum)/Toronto (Art Gallery of Toronto) 1977.
- W. Behringer en B. Roeck (red.), *Das Bild der Stadt in der Neuzeit (1400-1800)*, München 1999.
- K. Lynch, *The Image of the City*, Cambridge, Mass. 1960. Bekend werd vooral D. Cosgrove, *Social formation and symbolic landscape*, Madison 1984. In Nijmegen bestaat sinds enige jaren de Masterstudie Urban and Cultural Geography.
- Zie C.C. de Seta (red.), *Città d'Europa. Iconografia e vedutismo dal xv al xviii secolo*, Napels 1997, en daarnaast de vele studies van L. Nuti, onder meer 'Mapping Places. Chorography and Vision in the Renaissance', in: D. Cosgrove (red.), *Mappings*, Londen 1999, 90-108.
- J. De Rock, *Beeld van de stad. Picturale voorstellingen van stedelijkheid in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*, Universiteit Antwerpen 2011.
- E. Panofsky, 'Reality and symbol in early Flemish painting. Spiritualia sub metaphis corporalium', in: idem, *Early Netherlandish Painting. Its Origin and Character*, (Cambridge 1953) New York 1971, 131-148.
- Dit hoofdstuk is een bewerking van J. De Rock, 'From Generic Image to Individual Portrait. The Pictorial City View in the Sixteenth-Century Low Countries', in: E.M. Kavalier en A.-L. Van Bruaene (red.), *Netherlandish Culture of the Sixteenth Century. Urban Perspectives*, Turnhout 2017, 3-30.
- B. Bakker en E. Schmitz (red.), *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*, Amsterdam/Bussum 2007, i.h.b. 10-24 en (voor Cornelis Anthonisz), 82-99.

architectenbureau
Vroom

